

**Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка**

Факультет дошкільної, початкової освіти і мистецтв

Кафедра дошкільної та початкової освіти

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня: «магістр»

на тему

**«РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ»**

Виконала:

студентка II курсу, 23 А групи

Спеціальності 013 «Початкова освіта»

Трач Яна Вікторівна

Науковий керівник:

к. пед. н., доцент Лимар Юлія Михайлівна

Чернігів – 2021

Роботу подано до розгляду « ___ » _____ 2021 року.

Студентка _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

Рецензент _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри *дошкільної та початкової освіти*

протокол № _____ від « ___ » _____ 2021 р.

Студентка допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Зав. кафедри _____
(підпис) (прізвище та ініціали) Ірина ТУРЧИНА

АНОТАЦІЯ

Трач Я.В. Розвиток демократичних цінностей молодших школярів. Спеціальність 013 Початкова освіта. Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. 2021. 80 с.

У роботі обґрунтовано необхідність розвитку демократичних цінностей молодших школярів. Розкрито поняття «демократичні цінності», проаналізовано зміст, форми й методи їх формування в освітньому середовищі. Визначено критерії та показники сформованості демократичних ціннісних орієнтацій у молодших школярів. Розроблено та експериментально перевірено систему вправ, ігор, завдань, філософських дискусій та кейсів (ситуаційних) для розвитку демократичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку, яку доцільно використовувати в процесі навчання та виховання дітей під час уроків, так і в позаурочний час.

Ключові слова: цінності, молодший шкільний вік, демократія, демократичні цінності, ціннісні орієнтації, компетентності, освітній процес.

ABSTRACT

Trach Y. V. Development of democratic values of primary school students. Specialty 013 Primary education. Taras Shevchenko National University of "Chernihiv collegium". 2021. 80 p.

The necessity of development of democratic values of junior schoolchildren is in process reasonable. The concept of "democratic values" is exposed, maintenance, forms and methods of their forming, is analysed in an educational environment. Criteria and indexes of formed of the democratic valued orientations are certain for junior schoolchildren. A system of exercises, games, tasks, philosophical discussions and cases (situational) for the development of democratic values in primary school children has been developed and experimentally tested, which should be used in the process of teaching and educating children during lessons, as well as during extracurricular hours.

Keywords: values, primary school age, democracy, democratic values, value orientations, competencies, educational process.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	9
1.1. Поняття про цінності та їх розвиток в молодшому шкільному віці.....	9
1.2. Зміст, форми й методи формування демократичних цінностей учнів початкових класів	17
Висновки до першого розділу.....	33
РОЗДІЛ2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	35
2.1. Дослідження стану розвитку демократичних цінностей молодших школярів.....	35
2.2. Експериментальна робота з впровадження форм і методів розвитку демократичних цінностей учнів початкових класів.....	40
Висновки до другого розділу.....	55
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	59
ДОДАТКИ.....	66

ВСТУП

Ціннісні орієнтації є головним критерієм відношення людини до навколишнього світу. Вони визначають соціальну взаємодію людей, боротьбу та узгодження їхніх інтересів, вимог, регулюють поведінку людини, визначаючи майбутнє життя особистості в суспільстві. Тому структура ціннісних орієнтацій особистості та виявлення шляхів їх розвитку є об'єктом соціально-психолого-педагогічного аналізу. Тим паче важливо визначення системи цінностей у нових соціальних умовах, що дозволить виділити структуру життєвих установок і на їх основі визначити шляхи формування ціннісних орієнтацій, необхідних гармонійного розвитку особистості в наші дні.

Культивування ринкових відносин у суспільстві призводить до зміни системи цінностей як в дорослого населення, так і у дітей. Ідеалом людини тепер служить особистість, яка «вміє красиво жити без особливих трудових зусиль». У зв'язку з цим актуальним є вивчення ціннісної сфери сучасних дітей. Найбільш інтенсивно присвоєння цінностей суспільства особистістю відбувається у молодшому шкільному віці.

У сучасній початковій школі перед учителем стоять завдання: виховати повноцінну особистість, сформувати систему цінностей молодших школярів. Важливу роль у досягненні цієї мети відіграють уроки, що орієнтують дитину у світі цінностей.

Соціально-філософські основи розвитку проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій висвітлені ще в працях учених епохи Відродження, І. Канта, М. Вебера, а також знайшли своє відображення у філософських концепціях В.І. Вернадського, В.С. Соловйова, Н.В. Бердяєва, які розкривають духовно-моральне вдосконалення людини, у працях О.Г. Дробницького та В.П. Тугарінова, що відбивають фундаментальні проблеми аксіології, пов'язані з питаннями теорії цінностей. Важливі теоретичні висновки з питань структури та змісту систем суспільних та особистісних цінностей, ціннісних орієнтацій містять роботи П.М. Єршова, О.Г. Здравомислова,

Є.В. Золотухіною-Аболіною, М. Рокіча, В. Франкла, С.А. Ядова. Проблема формування гуманістичних цінностей відображена у поглядах вітчизняних (А.І. Адамський, Н.П. Анікеєва, А.А. Бодальов, П.П. Блонський, З.І. Васильєва, О.С. Газман, А.А. Караковський, З.А. Малькова, Л.І. Новікова, Р.М. Рогова, Т.А. Стефановська та ін.) та зарубіжних (А. Маслоу, К. Роджерс) психологів та педагогів[4].

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити форми й методи формування демократичних цінностей молодших школярів.

Об'єкт дослідження: процес формування демократичних цінностей молодших школярів.

Предмет дослідження: форми й методи формування демократичних цінностей молодших школярів.

Завдання дослідження:

- проаналізувати психолого-педагогічну літературу з досліджуваної проблеми;
- проаналізувати зміст, форми й методи формування демократичних цінностей учнів початкових класів;
- дослідити стан розвитку демократичних цінностей молодших школярів;
- дібрати форми й методи розвитку демократичних орієнтацій учнів початкових класів та експериментально перевірити їх ефективність.

Для реалізації поставлених завдань використовувались такі **методи дослідження:**

- *теоретичні:* теоретичний аналіз наукової, методичної та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; аналіз нормативних документів початкової школи; ознайомлення з формами та методами для формування демократичних цінностей учнів;

– *емпіричні*: анкетування учнів початкових класів, спостереження з метою діагностування демократичних ціннісних орієнтацій молодших школярів; анкетування вчителів початкових класів з метою виявлення стану досліджуваної проблеми в педагогічній практиці; педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний), методи математичної статистики й обробки результатів з метою перевірки ефективності впровадження форм і методів для розвитку демократичних цінностей молодших школярів.

Теоретичне значення роботи полягає в подальшому дослідженні поняття «цінності», змісту, форм і методів формування демократичних цінностей учнів початкових класів.

Практичне значення роботи полягає у тому, що запропонована в роботі система форм і методів громадянського виховання може бути використана вчителями початкової школи для формування в учнів демократичних ціннісних орієнтацій.

Експериментальна база дослідження: експериментальне дослідження проводилось на базі Новоборовицького НВК «ЗНЗ I-III ст. – ДНЗ»(4 клас, вчитель А.В. Ключько). Було задіяно 12 учнів.

Апробація результатів дослідження: результати дослідно-експериментальної роботи були обговорені на педагогічній раді вчителів Новоборовицького НВК «ЗНЗ I-III ст. – ДНЗ», на III Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні програми та проекти в психології, педагогіці, освіті» (м. Одеса, 12-13 березня 2021 р.), V Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальні проблеми формування творчості особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти» (м. Вінниця, 22-23 квітня 2021 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Синергія формальної, неформальної та дуальної освіти майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти» (м. Чернігів, 11-12 червня, 2021 р.).

Публікації. За матеріалами кваліфікаційної роботи опубліковано статті:

1) Трач Я.В. Особливості впливу демократії на освітній процес. *Сучасні тенденції та концептуальні шляхи розвитку освіти і педагогіки*: збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Київ, 1 травня 2021 р.) ; Наукова платформа Open Science Laboratory. Київ, 2021. С. 108-110.

2) Трач Я.В. Розвиток демократичних цінностей молодших школярів на уроках Я досліджую світ. Пріоритетні напрямки досліджень в науковій та освітній діяльності. Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21-22 жовтня 2021 р.) ; Львівський науковий форум. Львів, 2021. С. 31-34.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, списку використаних джерел, додатків.

Кількість використаних джерел – 65. Загальний обсяг роботи – 80 сторінок, обсяг основного тексту – 57.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Поняття про цінності та їх розвиток в молодшому шкільному віці

Вітчизняний філософ Г. Ділігенський [11] вивчаючи ціннісні орієнтації та їх роль в житті особистості, наголошував, що вони найкраще проявляються в різних формах та рівнях особистості, тобто є взаємодією внутрішнього та соціального, чітким усвідомленням особою своїх дій, вчинків, місця в соціальному середовищі.

Соціологічне пояснення поняття «ціннісні орієнтації» розкрито у працях І. Кона. Ціннісні орієнтації набувають індивідуальних та соціальних властивостей. Вони активно формуються під дією суспільного виховання. Система сформованих ціннісних орієнтацій носять соціальний й індивідуальний характер, через те, що утворюють важливий, окремий та неповторний досвід кожного учасника суспільних відносин [9].

У змісті здійснюваного дослідження важливою є думка І. Кона – «система ціннісних орієнтацій – не механічний зліпок ієрархії цінностей та ролей, які існують у суспільній свідомості» [9].

Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільних взаємостосунках, форм комунікації і мають соціальний характер. Суспільні відносини – це те середовище, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства.

Таким чином, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є результатом відповідних відносин, що склалися у суспільстві [48, с. 86-94].

Покоління, які починають життя, стають свідками та учасниками певної ціннісної реальності, що створювалась та існувала раніше. Готові ціннісні

уявлення людина виробляє у процесі своєї життєдіяльності. Т. Шевеленкова [18] вважає, що «ціннісна структура особистості є результатом, з одного боку, процесу засвоєння людиною суспільних цінностей, соціальних норм, ролей, цілей, які є для неї орієнтирами при освоєнні соціального світу, а з іншого – процесом становлення структури людського «Я», самосвідомості». Автор наголошує, що особистість дивиться на світ, у тому числі й на соціальний, крізь призму своїх ціннісних уявлень, вироблених значень смислових структур, стереотипів.

Узагальнюючи соціальний досвід у процесі спілкування й діяльності, людина диференціює об'єкти за їх значущістю, орієнтується на них.

Орієнтація особистості в навколишньому світі, як на цінності, одержала назву ціннісних орієнтацій. Цінності є об'єктивною стороною суспільного життя, то ціннісні орієнтації – суб'єктивне їх сприйняття особистістю, усвідомлений вибір цінностей [44].

Суспільні процеси, що відбуваються, актуалізують потребу піднесення самоцінності особистості, індивідуальності. Для науки та практики це означає посилення уваги до розвитку особистості, її індивідуальних особливостей, обґрунтування та реалізацію комплексу таких умов, які сприяли б гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку формуванню активної соціальної та моральної позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасності.

У психології ціннісні орієнтації розглядаються як основа мотивації поведінки індивіда, його готовності свідомо реагувати у цій ситуації. Ціннісні орієнтації, що входять до структури особистості, виступають у формі поведінки, спрямованості, мотивів, принципів, потреб складових елементів діяльності. Проте, ціннісні орієнтації стають стрижнем особистості, забезпечують її стійкість, є чинником розвитку. Ціннісна зорієнтованість є показником зрілості особистості.

У педагогічній літературі проблемі ціннісних орієнтацій присвячено роботи Т.К. Ахаян, З.І. Васильєвої, Я. Гудечек, М.Є. Дуранова,

М.Г. Козакіної, А.В. Кір'якової, Б.С. Круглова та ін. У працях вищезгаданих учених трактування ціннісних орієнтацій близьке до їхнього розуміння в психології. Але при цьому наголошується на особливій педагогічній доцільності спеціальної оціночної діяльності в колективі, коли обговорюється хід і виконання тих чи інших виховних заходів. Такий аналіз-обговорення є основою для ціннісного спілкування, створення нових цінностей та поширення загальноновизнаних.

В умовах постійних змін освіта є ключовою у становленні глобального громадянського суспільства та його громадян як «цілісних», самостійних і відповідальних учасників, здатних мислити поперечно, знаходити моральні рішення в конфліктних ситуаціях і вміти «поєднувати не поєднане» [8, с. 97].

Демократія в сучасному світі – це важлива і загальноновизнана цінність. Однак вона набирає справжньої сили та утверджується лише за умови, що люди зрозуміють її значення та важливість. Саме ці основоположні риси демократії перетворили її на соціальну цінність в суспільстві та можуть бути охарактеризовані як демократичні цінності [27, с.73]. Недолік може виявлятися в тому, що категорія «демократичні цінності» є досить широкою, і кожен із учасників освітнього процесу наповнює зазначене поняття своїм змістом, розставляючи власні пріоритети.

Наприклад, у праці С. Кострюкова, зі структури соціально-політичних цінностей автор виділяє «демократичні цінності» і зазначає, що демократія містить особисту, індивідуальну свободу особистості, реальні умови і можливості вияву соціально-політичної активності, право діяти (обирати й вибирати) на власний розсуд, свободу слова, совісті тощо [18].

Якщо покладатися на теорію, то існує загальна згода щодо демократичних цінностей: «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності і правах» [5]. «Дитині, здатній сформулювати свої власні погляди, забезпечується право вільно висловлювати ці погляди та право на свободу думки, совісті і релігії» [16].

Фундаментальними цінностями сучасного світу є демократія, свобода, повага до прав людини, солідарність та участь. Базова умова демократичного розвитку суспільства – це наявність громадян, котрі володіють уміннями здійснювати зважений і раціональний вибір, критично мислити та аналізувати інформацію, розуміють значення права, толерантно ставляться до думок інших, активно цікавляться суспільним, політичним та економічним життям [52].

Освітня модель, що передбачає розвиток демократичних цінностей, поведінкових настанов, практичних навичок, знань, оволодіння якими дає змогу кожній особистості дієво долучатися до демократії, узагальнювати компоненти, задекларовані Рамкою компетентностей для культури демократії Ради Європи, як-от:

– *цінності*: повага людської гідності й дотримання прав людини; повага культурної багатоманітності; утвердження демократії, справедливості, рівноправності та верховенства права;

– *поведінкові установки*: відкритість щодо інших культур, світогляду і звичаїв; повага; громадянська самосвідомість; почуття відповідальності; почуття власної значущості; стійкість перед невизначеністю;

– *практичні навички*: здатність до самоосвіти; вміння аналітичного й критичного мислення; вміння слухати; спостережливість; співпереживання; гнучкість і адаптація; комунікабельність; лінгвістичні здатності; вміння спілкуватися різними мовами; готовність до співпраці; здатність розв’язувати конфлікти;

– *знання та їхнє критичне осмислення*: самопізнання і критична самооцінка; знання й критичне осмислення мовних стилів у спілкуванні; пізнання світу [56].

Якщо ми виходимо з того, що освіта заснована (або повинна бути заснована) на цінностях, то ці певні цінності мають йти глибоким корінням саме в цінності демократії.

Школа – це основний фактор просування та розвитку демократії як основи взаємного існування в суспільстві, адже освітні системи заохочують, підтримують і пропагують демократичний досвід учасників освітнього процесу. За визначенням Ю. Вагіда «демократична освіта – це освітній ідеал, в якому демократія є одночасно метою і методом навчання. Він привносить демократичні цінності в освіту і може включати самовизначення в суспільстві рівних, а також такі цінності, як справедливість, повагу і довіру. Демократична освіта часто є емансипативною, і голоси учнів рівні голосам вчителя» [62].

На думку педагогів демократія пов'язана з суспільством та його структурою, способом організації суспільного ладу, в якому є вибори . «Вузьке» розуміння демократії – це заохочення до активної діяльності та залучення учнів до дискусій та дебатів у класі [50, с. 26-42].

Процеси демократизації, насамперед, пов'язують з потребою розвитку критичного мислення [19, с. 46-56], оновлення методів, прийомів навчальної діяльності учнів, заснованих на стосунках співробітництва, принципах рівноправного діалогу вчитель-учень, можливості вибору [32].

Варто розуміти, що виховання будь-якої цінності або чесноти у собі та інших людях, – тяжка праця. Неправильна інтерпретація цінності може завдати не менше зла духовному та інтелектуальному розвитку людини, ніж її повна відсутність.

Завдання ускладнюється тим, що освітній процес відрізняється своєю тривалістю, безперервністю, відповідальністю та витонченістю. Процес, що не обмежується закладом освіти, а охоплює практично всю особистість [47].

Коли йдеться про культуру демократії, вважається, що індивід діє компетентно, якщо ефективно та належним чином відповідає на вимоги, виклики або можливості, які виникають у демократичних та міжкультурних ситуаціях, завдяки мобілізації та активізації кількох або всіх компетентностей.

Якщо не без уточнення конкретних цінностей, що лежать в основі цих компетентностей, вони перестали б бути демократичними компетентностями,

а стали б просто загальними політичними компетентностями, які допомагають під час ухвалення політичних рішень, зокрема й у недемократичних ситуаціях

Демократична освіта – це ідеал освітнього процесу, в якому демократія є одночасно метою і методом навчання. Він приносить демократичні цінності в освіту і може включати самовизначення в рамках спільноти рівних, а також такі цінності, як справедливість, повага та довіра [58].

Цінності характеризують загальне переконання, що всі люди рівні, мають однакову гідність і заслуговують на однакову повагу, а отже, наділені однаковими правами та фундаментальними свободами. Ця характерна особливість передбачає, що права людини є універсальними, невід’ємними та неподільними й застосовуються до всіх без винятку, що права людини забезпечують мінімальний захист, необхідний людині, аби прожити гідне життя, і що права людини є основою для свободи, рівності, справедливості та миру у світі.

Поцінювання культурної багатоманітності базується на загальному переконанні, що належність до іншої культури, культурна багатоманітність та плюралізм думок і практик мають схвалюватися, поважати та всіляко заохочуватися. Ця думка передбачає, що культурна багатоманітність корисна для суспільства. Люди можуть навчитися отримувати користь від різноманіття поглядів, культурна багатоманітність має заохочуватися та захищатися, також людей слід заохочувати до комунікації одне з одним незалежно від сприймання ними культурних відмінностей. Важлива умова – рівноправність.

Визнання цінності демократії, справедливості, рівності та верховенства права засноване на системі переконань про те, яким чином суспільство має функціонувати та управлятися. Тим самим, всі громадяни повинні мати змогу на рівних умовах брати участь у процедурах, через які ухвалюються та вводяться в дію закони. Всі громадяни мають активно долучатися до демократичних процедур суспільства.[12].

Такий підхід дає не лише розуміння причин багатьох проблем сучасного українського суспільства, але й заохочує до усвідомлення понять, що тільки

формується, того суспільства, яке буде в майбутньому. Недостатність в межах країни уваги до ціннісного складника як основи розбудови освіти досить негативно впливає на подальший розвиток.

Тож цінності в освіті мають бути не просто добіркою хороших та гідних правил життєдіяльності у суспільстві, а наочним набором внутрішніх щоденних принципів, які допоможуть у дорослому житті не лише обрати професію, знайти своє покликання, але реалізуватися, стати гідним громадянином [47].

Повага до людської гідності, рівність і партнерство – цінності, якими люди керуються у стосунках з іншими.

Для реалізації демократичних засад у суспільстві, шкільна програма повинна передбачати розвиток практичних навичок співпраці, демократичної участі та критичного мислення. Невід’ємна частина цього процесу – формування демократичних компетентностей – цінностей, ставлень, вмінь, знання та їхнього критичного розуміння [46, с. 4].

Освіта для демократичного громадянства й освіта з прав людини – це: 1) навчання про права людини і демократію; 2) навчання для дотримання прав людини і принципів демократії; 3) навчання через власний досвід [1, с. 12].

Концепція Нової української школи включає в себе Рамки компетентностей для культури демократії, які визначають набір 20 цінностей, ставлень, вмінь та знань, необхідних для громадян у демократичному суспільстві [51].

Основні принципи демократичності в освітньому процесі полягають в демократичній участі, прийнятті різноманітності як цінності, рівності можливостей, повазі до людської гідності, мирному співіснуванні [1].

Загальношкільний підхід до розвитку демократичних громадянських компетентностей реалізується через спільні зусилля всіх учасників освітнього процесу, спрямовані на комплексне вивчення та практику демократичних принципів і поваги до прав людини у всіх сферах шкільного життя [46, с. 8].

Навчання демократії в закладах освіти вимагає взаємодії всіх зацікавлених сторін, які безпосередньо пов'язані з різними сферами діяльності школи.

Розвиток демократичного середовища та демократизація врядування у школах повноцінно реалізуються лише, коли практикувати взаємини з учасниками освітнього процесу на основі поваги до прав людини, будувати всі шкільні процеси на основі діалогу та поваги, використовувати саморефлексію в різній діяльності школи, забезпечити прозору й добре налагоджену комунікацію, виробляти спільне бачення і планування розвитку школи різними суб'єктами шкільного життя на підставі спільних цінностей, переходити від управління до співуправління навчальним закладом за участі всіх суб'єктів шкільного життя, дотримуватися виборного принципу при формуванні органів шкільного самоврядування, реалізовувати право школи на організаційну автономію, створювати різноманітні можливості для реалізації свободи слова в школі, сприяти усвідомленій та поінформованій участі в житті школи всіх учасників освітнього процесу, будувати «відкриту школу», сповідувати «дитиноцентризм», подавати особистий приклад, дотримуватися принципу, що всі голоси рівні: голос учителя = голосу учня = голосу батьків, створювати умови для існування конструктивної опозиції, заохочувати учнівські ініціативи та створювати вільний (доступний, безпечний) простір для їхньої реалізації [46, с. 30-31].

Освіта для демократичного громадянства й освіта з прав людини покликані навчити, як жити разом, поважаючи одне одного у багатоманітному демократичному суспільстві, знати і розуміти свої права та брати активну участь у прийнятті рішень, які нас стосуються [22].

Таким чином, можна зробити висновок, що в основі ціннісних орієнтацій особистості лежить певна система цінностей, у тому числі духовно-моральних, що сформувалася в ході виховання.

Отже, виховання в людини якостей особистості означає організацію процесів усвідомлення та прийняття людиною системи існуючих у суспільстві

цінностей. Ціннісні орієнтації – найважливіша характеристика особистості людини, оскільки визначає його ставлення до навколишнього світу та поведінку [34].

Формування ціннісних орієнтацій особистості – тривалий та складний процес. На нього впливають соціальна обстановка у світі, країні, регіоні, засоби масової інформації, цінності малих груп (родина, друзі) тощо. У цьому важлива роль формуванні ціннісних орієнтацій особистості належить освіті.

1.2. Зміст, форми й методи формування демократичних цінностей учнів початкових класів

На думку О. Пометун, одним з найважливіших завдань сучасного виховання є формування людини-громадянина, для якої демократичне громадянське суспільство стане осередком реалізації творчих здібностей та вмінь, задоволення особистих та соціальних інтересів. У державній Концепції громадянського виховання висвітлено, що визначальна риса такої людини – громадянськість [30, с. 18].

Таким чином, громадянськість – це готовність людини реалізувати свої права та обов'язки, поважати права і свободи інших громадян, розуміти всю відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки [8]. Очевидно, можна зробити висновок, що таке розуміння громадянськості дозволяє визначити її і як психологічну рису, характеристику особистості.

Громадянськість як психологічне утворення – це частина громадянської компетентності, яку О. Пометун тлумачить як здатність, спроможність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Громадянська компетентність виступає інтегративною характеристикою особистості, яка включає також певний рівень психологічної готовності до активного здійснення суспільного життя – громадянськість [30, с.18].

Громадянську компетентність відносять здебільшого до психологічної категорії та визначають як здатність захищати та піклуватися про права, інтереси та потреби людини і громадянина держави та суспільства.

У науковій літературі виділяють компоненти громадянської компетентності:

- рівень навичок і здібностей, завдяки яким реалізується суспільна та громадянська активність;

- комплекс знань, умінь, навичок, якостей та практичного досвіду громадянської діяльності, викликаних орієнтацією людини на реалізацію громадянських цінностей.

Зміст громадянської компетентності розкривається через характеристику якостей людини. Зокрема, йдеться про:

- патріотизм;
- інтернаціоналізм;
- демократизм;
- гідність;
- громадянську активність;
- дисциплінованість;
- відповідальність;
- совість;
- чесність;
- принциповість;
- справедливість;
- повагу;
- працелюбність [28].

Громадянську компетентність часто асоціюють з поняттям «громадянська зрілість». Її характеризує не вік, а погляди, вчинки людини, яка є гармонійно і всебічно розвинута, має гуманістичні погляди.

Отже, ми робимо висновки, що громадянська компетентність – це уміння відстоювати свої права та обов’язки, знання про те як необхідно спілкуватися й уміння спілкуватися з іншими.

Громадянська компетентність включає:

- розвиток демократичного суспільства;
- відповідальне ставлення до своїх прав і обов’язків;
- приймати індивідуальні та колективні рішення;
- враховувати інтереси громадян, держави, суспільства;
- враховувати особисті інтереси.

За змістом і формами до діяльнісного компоненту, який пов’язаний з формуванням комунітативних та соціальних навичок, можна віднести такі виховні заходи:

- шкільне самоуправління;
- волонтерство;
- зустрічі з представниками інших культур;
- тренінги та зустрічі, спрямовані на згуртованість;
- краєзнавчі екскурсії;
- екологічні акції;
- соціальні акції на підтримку або неприйняття певної ідеї [28].

Соціальну та громадянську компетентності вчителі початкових класів формують на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ», який зазначено у концепції Нової української школи та введено з першого класу [55].

Курс «Я досліджую світ» сприяє розширенню, систематизації та поглибленню уявлень учнів про природні та соціальні об’єкти і явища як компонентів єдиного світу, допомагає оволодіти основами знань про природу, людину й суспільство. Цей курс – пропедевтична основа для формування цілісної картини світу в його органічній єдності та різноманітності природи й суспільства, деяких особистісних компетенцій стосовно емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу [10].

Демократична культура – це сукупність якостей особистості, що визначають здатність людини здійснювати ефективну соціальну взаємодію на основі освоєних демократичних цінностей суспільства і розуміння власних особливостей. Моделлю виховання демократичних цінностей школярів є теоретичний опис даного процесу – його концептуальної основи і мультикомпонентного блоку[7].

Вважаємо, що процес виховання демократичної культури на уроках «Я досліджую світ» може розглядатися з точки зору положень рефлексивно-діяльнісного і аксіологічного підходів, реалізація яких, в свою чергу, повинна бути підкріплена виконанням певних принципів: принципу діалогічності і партнерства, принципу активності і суб'єктності учасників освітнього процесу, принципу забезпечення єдності прав, обов'язків і відповідальності учасників освітнього процесу [40, с. 215].

Далі більш докладно зупинимося на описі компонентів досліджуваного процесу, послідовна реалізація яких відображає логіку процесу виховання демократичної культури на уроках «Я досліджую світ». Змістовне «ядро» моделі складають чотири взаємопов'язаних компонента, послідовна реалізація яких відображає логіку процесу розвитку демократичних цінностей.

Мотиваційно-цільовий компонент моделі включає основні напрямки та мотиваційні механізми, що забезпечують досягнення стратегічної мети процесу – комплексного розвитку всіх компонентів демократичної культури особистості. Як відомо, мета як передбачення кінцевого результату діяльності є визначальним фактором, що робить вирішальний вплив на вибір змісту і основних засобів будь-якого процесу. Відповідно до основних компонентів демократичної культури можна сформулювати кілька блоків завдань, реалізація яких повинна здійснюватися комплексно з урахуванням всіх основних сфер людської особистості.

У кожному блоці відповідно до сутності і структурою досліджуваної категорії виділяємо завдання двох різних векторів спрямованості. Завдання дескрептивної спрямованості пов'язані з розумінням об'єктивної дійсності,

що склалася в суспільстві в цілому і найближчому соціальному оточенні, відносин між людьми, прийняттям та усвідомленням особливостей інших людей. Дескриптивна здатність формується у людини і пов'язана з певним копіюванням думок про навколишнє від людей, що мають більший соціальний досвід (батьків, педагогів, авторитетних друзів і т. д.).

Змістовний компонент визначає наповнення роботи по вихованню демократичної культури, який може бути представлений в різних аспектах [24, с. 56]:

- з точки зору реалізації завдань виховання демократичної культури;
- за сферами діяльності;
- за видами діяльності (навчальна і позанавчальна діяльність);
- з точки зору результатів освоєння основної освітньої програми в процесі реалізації вимог сучасних державних освітніх стандартів.

Названі підходи до визначення змісту процесу виховання демократичної культури школярів не суперечать один одному. Їх облік, органічне поєднання дозволяють забезпечити інтерактивність і комплексність цього процесу. Зміст будь-якої діяльності визначається, в першу чергу, виходячи з поставлених цілей і завдань.

Процес виховання демократичної культури школярів на уроках «Я досліджую світ», як було зазначено нами раніше, також повинен вибудовуватися з урахуванням декількох магістральних завдань, які були визначені нами з опорою на основні компоненти досліджуваної категорії.

Наприклад, під час обговорення питання про права і обов'язки людей на уроках «Я досліджую світ» педагогам необхідно [37, с. 177]:

- забезпечити дітей достовірною та несуперечливою інформацією з цього питання і створити умови для усвідомлення отриманих знань (пізнавально-світоглядний компонент);

- створити умови для реалізації прав і обов'язків спочатку в спеціально організованій діяльності (педагогічні ситуації, рольові гри і т. д.), а потім в повсякденному житті (комунікативний компонент);
- забезпечити прагнення до вирішення виникаючих проблем на основі дотримання прав і обов'язків людей, позитивно стимулюючи це прагнення (емоційно-вольової компонент);
- розвивати вміння відстоювати власні права і права інших людей при одночасному усвідомленому виконанні своїх обов'язків і розумінні наявності обов'язків у інших (дієво-практичний компонент);
- забезпечити усвідомлення прав і обов'язків в якості цінностей сучасного суспільства, а також сприяти формуванню системи відповідних ціннісних орієнтацій особистості (перцептивний компонент).

Важливим є також приділяти увагу вирішенню поставлених завдань в різних видах діяльності дітей на уроках з курсу «Я досліджую світ». Незважаючи на певну специфіку кожного аспекту, ефективність процесу може забезпечити не просто розрізнена сукупність різних напрямків і видів діяльності, а цілісна система її організації. Кожен аспект життя школи в контексті системної побудови практики виховання демократичної культури повинен розглядається лише як один з елементів цілісної системи, який взаємопов'язаний з іншими її компонентами і покликаний сприяти підвищенню ефективності процесу.

Ситуація, що формується особистістю молодшого школяра набуває так звану внутрішню позицію, яка зберігається на все життя і визначає поведінку людини, її діяльність, а також її ставлення до оточення і до самої себе. Внутрішня позиція формується в залежності від того, який темперамент має дитина, яке місце вона займає в оточенні і яке це оточення [25, с. 125].

Необхідною умовою формування особистості дитини на уроках «Я досліджую світ» є засвоєння нею моральних знань в процесі аналізу і оцінки вчинків, відносин і якостей оточуючих її людей і самої себе. Знання себе,

усвідомленість своїх взаємин з оточуючими припускають аналіз, внутрішнє обговорення на підставі своїх дій, вчинків, тобто визначають рівень розвитку рефлексії, яка і є одним з найважливіших психічних новоутворень, що формуються у молодших школярів [45].

Найважливішою особливістю рефлексії є здатність керувати власною активністю відповідно до особистісних цінностей, формувати і перемикатися на нові механізми у зв'язку зі зміненими умовами, цілями, завданнями діяльності. З розвитком рефлексії пов'язаний і розвиток прескрептивної здібності: у дитини з'являються власні усвідомлені судження, розвиваються ціннісні орієнтації, однак провідною в молодшому шкільному віці все ж залишається дескрептивна здатність [2, с. 20].

Таким чином, опис змістовного ядра моделі розвитку демократичних цінностей на уроках «Я досліджую світ» дозволяє уточнити сутнісні характеристики досліджуваного процесу і визначити основні напрямки діяльності за його здійсненням.

Вагомою частиною курсу «Я досліджую світ» є ранкові зустрічі. Вони допомагають дітям дізнатися в доступній формі про демократичні цінності, а саме:

- Інклюзія: внесок кожного учасники освітнього процесу сприймають з повагою та доброзичливістю, незважаючи на рівень здібностей, соціальне походження та стать.

- Активна участь: всі учні мають право на участь в ранковій зустрічі. Цей процес передбачає привітання, обмін інформацією, діалоги та групову роботу.

- Критичне мислення: учні мають можливість учитися формулювати та взулювати запитання, створювати ситуацію дискусії та філософського діалогу.

- Толерантність і прийняття: у ситуації, коли дитина має бажання відстоювати думку, відмінну від інших, тоді ці питання розглядають у процесі

вільної дискусії. Завдяки довірі та взаєморозумінню протилежні думки вислуховують та можуть обговорювати.

– Самостійне мислення: можлива мотивація та залучення дітей до обміну власними ідеями та думками.

– Відкритість: генерування ідей та їх висвітлення. Висловлюють та обговорюють низку ідей. Інформація щоденних нових у вільному доступі для всіх.

– Власна та соціальна відповідальність: рутини власної поведінки та групи. Повага у відповідях, доброзичливість – вимога до школярів [3].

У сучасних умовах утвердження демократичних цінностей в українській системі освіти актуальності набуває формування в учасників освітнього процесу навичок демократичного спілкування. Ця діяльність передбачає організацію ефективної комунікації на засадах демократії з учнями, батьками та громадою [20].

Використання філософських вправ, розроблених Гельског Хансен Гюро (Норвегія) [56], передбачає розгляд суперечливих педагогічних питань і ситуацій, аналіз дискусійних думок щодо навчально-виховного процесу дітей, нововведень в освіті, що сприятиме розвитку навичок демократичного спілкування, вмінню творчо мислити, формуванню демократичних цінностей.

Отже, необхідно враховувати такі особливості:

– алгоритм проведення діалогів є лише основою і має бути творчо вбудований у науково-методичний зміст уроку відповідно до методичних особливостей, специфіки та завдань конкретної теми;

– використання філософських вправ більш дієве на заняттях з читання та курсу «Я досліджую світ» як спосіб розвитку навичок демократичного спілкування, здатності учасників освітнього процесу використовувати

теоретичні положення, що виносяться на обговорення, під час розв'язання проблемних чи суперечливих питань.

Впровадження діалогічних вправ в освітній процес позитивно впливає на процес демократичного спілкування та розвиток орієнтирів демократії у формуванні компетентностей школярів. Показники лінгвістичних та комунікативних вмінь підвищуються.

Відомо, що пріоритетна роль в освітньому процесі належить активним методам і формам. Вони ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, самостійному пошуку істини і сприянні формуванню критичного мислення та розвитку творчого потенціалу [26].

Для формування демократичної компетентності молодших школярів активно використовують *технології проблемного та проєктного навчання*.

О. Савенков створив систему поетапного залучення учнів до дослідної громадськознавчої діяльності. Важливо враховувати психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку. Всі дослідження здійснюються за алгоритмом:

1. Проблема.
2. Гіпотеза.
3. Дослідження.
4. Рішення [13, с. 5-18].

На уроках в процесі формування громадянської та соціальної компетентностей молодших школярів особливо активно варто використовувати *проєктну діяльність*.

На перших етапах проєктування створюються мікропроєкти. Наприклад, можна запропонувати для виконання макропроєкт – створення енциклопедії «Світ навколо мене», що складається із серії мікропроєктів. Першим мікропроєктом у групі є створення моделі планети Земля, дидактична мета якого полягає у формуванні цілісного уявлення про навколишній світ; уміння розрізняти поняття «жива нежива природа».

На II етапі вчитель пропонує на кожному уроці з курсу «Я досліджую світ» створювати окремі сторінки енциклопедії, що потім були систематизовані в один загальний довідник. Отже, на кожному уроці діти виконували певний вид роботи, запропонований учителем.

У дидактико-методичній систематизації навчального матеріалу особливо важливе значення надається зв'язку його з життям, організації самостійної та пошукової діяльності учнів і це дає можливість розвивати навички дослідницької роботи [6, с. 38-51].

З метою формування громадянської компетентності молодших школярів у процесі вивчення предмету «Я досліджую світ» пропонуємо проведення таких *проектів*:

- навчально-інформаційних («Моя Батьківщина – Україна», «Славетні українці» та ін.);
- дослідницьких проектів («Державна символіка»; «Історія мого міста»; «Традиції моєї родини»; «Визначні люди моєї Батьківщини»; «Україна на карті світу. Найближчі сусіди»), які спрямовані на осмислювання учнями історії та культури рідного краю).

Виконання учнями цих проектів сприяє формуванню у дітей громадянсько-активних, соціально значущих якостей, пов'язаних із захистом інтересів своєї родини, рідного краю, народу та Батьківщини, з метою реалізації особистісного потенціалу на благо української держави [39].

У процесі формування соціальних і громадянських компетентностей учнів початкових класів можливо використовувати *кейс-метод*.

Наприклад:

Вправа «Як би я вчинив\ла?» (кейс-метод)

Учитель розповідає:

– На шкільній святковій лінійці ви бачили сьогоднішніх першокласників. Розкажіть, якими здалися ці дітки вам? Як ви думаєте, якого ставлення з вашого боку потребують нові школярики? Чи можна ображати молодших за

вас школярів, глузувати з них, насміхатися через те, що вони менше знають та вміють, ніж ви, не подібні на вас? Чому? (Педагог допомагає учням зробити правильні висновки та пояснити свою думку.)

Учитель пропонує учням об'єднатися в групи по 5-6 осіб. Кожна група отримує завдання – ситуаційну вправу для обговорення.

Для формування соціальних і громадянських компетентностей учнів початкових класів також використовують *мультимедійні технології*.

Наприклад: перегляд мультфільму «Чорний кіт» (<https://www.youtube.com/watch?v=AcAvLyWW2yc>) [29].

Учитель розповідає:

– Чи бачили ви, як реагують дорослі люди, коли дорогу їм перебігає чорний кіт? Людські забобони про чорного kota привели до того, що люди обминають його, бояться. Як ви думаєте, що відчуває маленьке чорне кошеня?

Перегляд мультфільму. Обговорення:

- Які відчуття у вас виникли після перегляду мультфільму?
- Як жилося кошеняті?
- Що змінилося в житті котика, коли на ньому з'явилися білі плямки?
- Чи розумно будувати стосунки з друзями, ґрунтуючись на відмінностях чи вроджених особливостях?
- Чи буває таке серед людей?
- Як ми маємо ставитись до тих людей, що відрізняються від нас зовнішніми ознаками?

Такі дії, які вчинялись проти кошеняти, називаються булінгом, або цькуванням (чи знущанням). Таке ставлення до інших несе правову відповідальність.

Завдання для груп:

Який був би сценарій мультфільму про чорного kota, якби до кошеняти було прихильне ставлення? Скласти в групах новий сценарій мультфільму, придумати його назву. По завершенні учні презентують свої сценарії.

Обговорення:

- Як ми маємо ставитися до людей, які відрізняються від нас?
- Чи цікаво було б жити у світі, де все одного кольору? Чому так/ні?
- Як ми маємо сприймати відмінності?
- Чи можна висміювати людину за те, що в неї інший колір шкіри, що вона по-іншому говорить?

– Як потрібно ставитися до тих людей, що чимось відрізняються від нас?

- Чи чули ви такий термін «толерантність»?

Учитель пропонує батькам із дітьми переглянути та обговорити підбірку мультфільмів про сприйняття відмінностей – <https://www.youtube.com/watch?v=AcAvLyWW2yc> [29].

Отже, аналіз власного педагогічного досвіду переконує, що в процесі формування громадянської та соціальної компетентностей молодших школярів доцільно використовувати провідні технології, методи та види діяльності. Їх зміст спрямований на формування особистості кожного учня, передбачає:

- включення молодших школярів в активну пізнавальну діяльність;
  - використання практичних методів навчання, які створюють в процесі навчання умови, за яких учень стає суб'єктом соціальної практики;
  - використання набутих школярами знань про способи громадянської активності у знайомих, змінених та нових педагогічних ситуаціях, що матиме вплив на формування та розширення досвіду індивідуальної творчої діяльності;
  - створення умов для самовираження, організації комунікативного спілкування;
- застосування в освітньому процесі елементів дискусії, що є ефективними засобами розвитку особистості, її громадянських якостей [53].

Таким чином формування соціальних і громадянських компетентностей молодших школярів – важливий елемент навчання та виховання в школі, і успішно реалізовує його той учитель, який сам має якості, притаманні громадянину України.

С. Мартиненко наголошує, що молодший школяр має різні зв'язки з соціальним, природним, навчальним, ігровим, технологічним середовищем. За своєю психікою діти цього віку дуже швидко вбирають в себе як позитивні, так і негативні його впливи. Вихованість, навченість сучасної дитини – результат не лише діяльності вчителя, а й впливу всіх зазначених середовищ. На жаль, школа і родина не можуть захистити дітей від інформаційної агресії, яку створюють ЗМІ, постійного впливу на свідомість людей, пропаганди... [23, с. 41-43]. Вчена доповнює: «... варто пам'ятати, що дитина є відображенням внутрішнього емоційно-психологічного стану вашої сім'ї, стосунків між батьками. Важливо пояснити дитині, що відбувається у державі, соціумі і як себе потрібно поводити, щоб не виникало конфліктних ситуацій. Пояснення дитині 6-9 років має бути зрозумілим, не носити підкреслено негативного емоційного забарвлення. Важливо обіймати дитину, говорити відверто, щоб вона відчувала вашу підтримку не лише вербально, а й на тілесному та емоційному рівнях» [23, с. 41-43].

Формування суб'єктивного досвіду учнів початкових класів відбувається переважно у вигляді засвоєння предметного змісту початкової освіти, поданого в різних сферах соціального досвіду: предметних і надпредметних знань (результат: «Я знаю ...»); предметних і загальнопредметних умінь («Я вмію ...»); в емоційно-ціннісній сфері («Я прагну ...») і творчості («Я створюю ...»).

У процесі формування соціальної компетентності педагогам варто враховувати наявні в учнів знання про правила поведінки, взаємодії та ін [9]. Хоча молодші школярі й обізнані з правилами поведінки у школі, вдома, спілкування з однолітками і дорослими, здійснюючи спостереження за ними у багатьох дітей виявляються недостатні або хибні уявлення про організацію

взаємодії з однолітками чи дорослими, а саме: відмова грати за запропонованими правилами, рішення проблем агресивним шляхом, небажання ділитися необхідним з іншими, нездатність взяти відповідальність за вчинки, небажання допомагати, самовільне використання чужих речей.

У науковій літературі зазначено, що у молодшому шкільному віці важливе значення для розвитку дитини має сюжетно-рольова гра. У рольовій грі дитина виконує прийняті правила, виявляє готовність на вимогу партнерів по грі взяти на себе іншу роль [41].

В рольових іграх діти: повторюють той статус і ті якості особистості, які подобаються їм у реальному житті, але яких вони поки не мають; під час спілкування з дорослими або з однолітками діти засвоюють нові види взаємодії і потім використовують їх у своїй практиці спілкування; створені в такій грі дії та емоційні переживання носять для учнів характер реальних подій, і саме це обумовлює соціалізуюче значення рольових ігор [39, с. 91]. Також використання різних ігрових прийомів на уроках сприяє формуванню дружнього колективу у класі, так як кожен учень в грі має можливість подивитися на себе і своїх товаришів зі сторони.

Тому застосування ігрових технологій на уроках сприяють формуванню соціальної компетентності учнів початкових класів, діти вчаться працювати в групах або парами, вчаться слухати і поважати всіх, нести відповідальність за свої вчинки, допомагати партнерам своєї команди впоратися із завданням, вчаться не сваритися, а спокійно реагувати на ситуацію. [39, с. 91].

Індивідуальні проекти учнів початкової школи варто також включити у процес формування їх соціальної та громадянської компетентності, і наголосити на тому, щоб хтось із сім'ї чи родичів допоміг у виконанні такого проекту. Таким чином, відбувається заохочення до діяльності. «Ми разом з ... це зробили», це сприятиме формуванню більш високих форм суспільної свідомості. На цьому ще наголошував психолог Д. Ельконін [49].

Зміст виховних заходів з формування соціальної та громадянської компетентності молодших школярів повинен:

- містити розбір життєвих ситуацій або ситуацій з мультфільмів чи фільмів;
  - спонукати до емоційного відгуку на матеріал, що обговорюється;
  - передбачати узагальнення, усвідомлення та подальші роздуми над проблемою;
- надавати конкретні рекомендації, формувати досвід соціальної позитивної поведінки[21].

Значну увагу слід приділити спільній роботі школи та сім'ї у формуванні загальної культури особистості учня. Передбачити та підготувати тематичні батьківські збори, вебінари, тренінги, благодійні акції, індивідуальні консультації. Увести у практику роботи проведення спільних виховних заходів, таких як: круглий стіл на тему «Цінності моєї родини», гру «Тато, мамо і я – дружна сім'я», диспут «Батьки та діти, чи друзі?» [18, с. 24]. Ці заходи також сприятимуть формуванню соціальної цінності молодших школярів.

С.Б. Серякова відзначає, що позаурочна діяльність є ресурсом розвитку соціальної та громадянської компетентностей молодших школярів, тому зусилля педагогічного колективу щодо реалізації напрямів позаурочної діяльності безсумнівно впливають на ефективність їх розвитку.

Педагогам можна організувати майстер-класи для дітей і членів їх сімей з метою спільного виконання творчих робіт. Такі умови сприяють для спільної діяльності молодших школярів та членів їх сімей, вони вчаться слухати один одного, керувати спільною роботою, домовлятися, контролювати почуття та емоції [38, с.159].

А.В. Тадаєва повідомляє, щоб підвищити рівень соціальної та громадянської компетентностей в процесі навчання молодших школярів, спочатку потрібно гармонізувати, тобто створити злагоджене сучасне інформаційне середовище дитини в школі, вдома та в територіальній громаді. Сам педагог не в змозі зробити це, отже, він має організувати спільноту в ЗЗСО, яка сприятиме створенню такого сучасного інформаційного

середовища в школі, що позитивно впливатиме на підвищення рівня соціальної та громадянської компетентностей молодших школярів [42, с. 79].

Саме під час навчання у закладі загальної середньої освіти відбувається соціалізація особистості та формування соціальної і громадянської компетентностей.

Висновки до першого розділу

Проблема вивчення ціннісно-сислової сфери особистості в сучасному світі набуває все більш комплексного характеру, будучи предметом різних соціальних дисциплін, і є важливою галуззю досліджень, що знаходиться на стику різних галузей знання про людину: філософії, соціології, психології, педагогіки. Ціннісні орієнтації – одне з основних понять, що використовуються при побудові психологічних концепцій особистісного регулювання поведінки.

У сучасних дослідженнях вони розглядаються в контексті проблем психологічної адаптації особистості та процесів її саморегуляції. Продуктивність учнів молодших класів безпосередньо залежить від цього, які життєві цінності у них переважають. Від цього залежить оточення дитини, її майбутні орієнтири на подальше доросле життя.

Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості та становить основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду та ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції та «філософії життя» і як наслідок продуктивності особистості. Система цінностей складає основу відносин особистості до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої. Будучи змістовною стороною спрямованості, цінності виступають основою світогляду та ядром мотиваційно-потребової сфери. Становлення системи цінностей починається ранньому віці і безпосередньо з особистісним і життєвим самовизначенням людини.

Аналіз наукової літератури та власний досвід роботи дали змогу визначити, що найвідповідальнішим завданням у роботі вчителя є формування ключових компетентностей, зокрема громадянських та соціальних, тому що вони пов'язані з усіма життєвими вміннями школярів. Сформованість усіх груп компетентностей молодших школярів сприяє розвитку винахідливості, формуванню вміння досягати успіху, робити власний вибір, а також допомагає

оперувати знаннями в житті та навчанні, використовувати інформаційні технології, пристосуватися до суспільного життя.

Основними ознаками розвитку сформованості демократичних орієнтацій учня є якість знань і уміння застосовувати їх у практичній діяльності, життєвий досвід, орієнтування у навчальному матеріалі, самостійне набуття знань і знаходження нових способів їх здобуття, темп і легкість засвоєння нового матеріалу, прагнення до самостійного набуття знань.

Формування демократичної компетентності молодших школярів полягає у створенні умов для формування у них досвіду пізнавальної діяльності та досвіду практичної і творчої діяльності, інтеграцію теоретичного і практичного змісту освіти, моделювання за допомогою педагогічних технологій контекстного навчання предметного та соціального змісту життя й діяльності молодшого школяра, а також ціннісного ставлення до навколишньої дійсності.

Таким чином, формування демократичних ціннісних орієнтацій – важливий елемент навчання та виховання в школі, і успішно його реалізувати зможе вчитель, який сам володіє такими якостями.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Дослідження стану розвитку демократичних цінностей молодших школярів

Дослідно-експериментальна робота проводилася протягом 2020-2021 років в 4 класі Навчально-виховного комплексу «ЗНЗ І-ІІІ ст. – ДНЗ». В експерименті брали участь 12 школярів.

Мета дослідно-експериментальної роботи полягала у вивченні й розвитку демократичних цінностей учнів початкової школи в процесі формування громадянської компетентності.

Дослідження складається з таких етапів: констатувальний; формувальний.

Метою констатувального етапу дослідження було виявлення вихідного рівня сформованості демократичних ціннісних орієнтацій учнів четвертого класу.

За для визначення необхідних для подальшого етапу експерименту даних, були враховані критерії та показники розвитку демократичних цінностей молодших школярів [59]. Вони сприяли проведенню подальшого діагностування учнів за такими особливостями:

Поцінювання людської гідності та прав людини: учень/учениця розуміє, що рівність та гідність є загальноприйнятною, кожна людина рівною мірою заслуговує на повагу та належне ставлення.

Поцінювання культурної багатоманітності: учень/учениця переконаний/на, що позитивно мають сприйматися належність до різних культур, культурна багатоманітність.

Поцінювання демократії, справедливості, рівності та верховенства права: учень/учениця мають переконання, що суспільство має управлятися та

функціонувати через демократичні процеси, основою для яких є справедливість, чесність, рівність.

Відкритість до культурної інакшості, переконань, світоглядів та практик інших людей: учень/учениця проявляють чутливість, цікавість та бажання спілкуватися з людьми, які мають іншу культуру/переконання.

Повага: учень/учениця виявляють позитивне ставлення до когось або чогось, розуміючи їх важливість, вартість чи цінність.

Громадянська свідомість: учень/учениця відчуває належність до спільноти, усвідомлює інших людей в громаді, наслідки дій щодо цих людей, громадянський обов'язок.

Відповідальність: учень/учениця позитивно переконаний/на у свідомості власних дій та усвідомлює власну відповідальність за їх наслідки.

Емпатія: учень/учениця формує та розвиває комплекс навичок, які необхідні для розуміння думок, переконань та почуттів інших людей.

Гнучкість та адаптивність: учень/учениця регулює та/або змінює власні думки, поведінку та почуття, щоб ефективно діяти в різних ситуаціях.

Знання та критичне розуміння самого себе: учень/учениця знає та розуміє власні думки, переконання, почуття, мотивації, власну належність до певної культури [60].

На основі критеріїв та показників сформованості демократичних ціннісних орієнтацій учнів визначено рівнів їх сформованості у молодших школярів.

Високий рівень. Учень яскраво виражає усвідомлення поняття та значущість демократичних цінностей, усвідомлює та розуміє цінності, яких необхідно дотримуватися та послуговуватися в житті та освітньому процесі, проявляє готовність до участі в демократичних відносинах, повагу, громадянську свідомість, емпатію та вміння бути гнучким/ою в різних ситуаціях.

Середній рівень характеризується не дуже яскравим вираженням інтересу до демократичних цінностей в процесі навчання та життєдіяльності,

поціновуванням відкритості до інакшості, справедливості, рівності, невисоким ступенем відповідальності, поваги, громадянської свідомості та критичним розумінням власних думок.

Низький рівень. Учень слабо виражає або не виражає взагалі інтерес до демократичних цінностей, людської гідності, демократії та свідомості, практично не проявляє відкритості та відповідальності, поваги, свідомості громадянського обов'язку, емпатії, а також гнучкості та адаптивності [54].

Для діагностики та виявлення рівня сформованості демократичних ціннісних орієнтацій молодших школярів було використано метод анкетування.

Вивчення рівня сформованості демократичних цінностей школярів відбувалося за допомогою анкетування (анкета подана в Додатку А)– *Анкета «Сходінками демократичних цінностей»*.

Учням було запропоновано письмово відповісти на 10 запитань/тверджень анкети закритого типу. До кожного питання створено два варіанта відповідей – «ТАК» чи «НІ». Хронометраж анкетування складав – 10 хвилин. Запитання анкети були спрямовані на визначення рівня сформованості понять «цінності», «демократичні цінності», «права» та створити умови для можливостей користуватися ціннісними орієнтирами демократії в різних аспектах.

Обробка результатів анкетування.

Відповіді: 1 – ТАК, 2 – НІ, 3 – ТАК, 4 – ТАК, 5 – НІ, 6 – НІ, 7 – ТАК, 8 – ТАК, 9 – НІ, 10 – ТАК.

Кожна правильна відповідь оцінюється в 2 бали. Неправильна відповідь – 0 балів.

Критерії оцінювання:

15-20 балів – високий рівень сформованості демократичних цінностей учнів (дитина завжди поводить себе чесно та правдиво по відношенню до інших, апелює поняттями ціннісних орієнтирів та має розвинуту демократичну культуру);

7-14 балів – середній рівень сформованості демократичних цінностей учнів (дитина відчуває труднощі в ситуаціях, коли треба поводитись чесно та правдиво щодо інших, може виокремити частину ціннісних орієнтирів, має зону росту);

0-6 балів– низький рівень сформованості демократичних цінностей учнів (дитина поводиться нечесно по відношенню до інших, відчуває потребу в змінах та покращенні ситуації з теми анкетування) [15].

Обробивши анкети в 4 класі Новоборовицького НВК ми отримали такі результати: високий рівень – 2 учні/учениці (16,66%), середній – 5 учнів/учениць (41,66%) та низький рівень – 5 учнів/учениць (41,66%).

Учні працювали із задоволенням, їм сподобалися анкети, відповіді давали самостійно після попереднього озвучення алгоритму дій.

Результати проведеної діагностики у вигляді опрацювання відповідей анкет узагальнено в таблиці 2.1. «Вихідний рівень сформованості демократичних цінностей молодших школярів».

Таблиця 2.1

**Характеристика результатів
анкетування «Сходінками демократичних цінностей»**

Клас Рівні	Експериментальний клас	
	Кількість учнів	%
Високий	2	16,66
Середній	5	41,66
Низький	5	41,66

Учням експериментального класу було запропоновано пройти анкетування «Сходінками демократичних цінностей». Попередньо перед виконанням завдання ми пояснили тему та вимоги, а також зазначили час

виконання та особливості заповнення. Учні проявили інтерес та були налаштовані на виконання нового завдання. Деякі учні потребували повторного пояснення теми анкетування. Під час виконання завдань опитувальника учні поводити себе спокійно, не виявляли незадоволення та абсолютного небажання виконувати тест. Двоє учнів не вклалися в хронометраж виконання анкетування, потребували ще 2-3 хвилин. Це могло свідчити про особливості сприйняття нового незнайомого матеріалу або ж незацікавленістю у виконанні завдання. Учні, які отримали високий рівень (16, 66%) пройшли анкетування досить швидко та змогли гарно зорієнтуватися в поданих запитаннях. Опитувані школярі, які отримали середній рівень (41, 66%) класу потребували більше часу на виконання та мали деякі неточності у зазначених відповідях, що свідчить про необхідність запровадження форм та методів для розвитку демократичних цінностей молодших школярів. Учні, результати яких отримали низький рівень, вимагають найбільшого впливу під час проведення дослідження. Спостереження показало, що дана проблема потребує вирішення, шляхом впровадження нових форм та методів формування розвитку демократичної орієнтації школярів.

Це свідчить про недостатній рівень розвитку у формуванні демократичних цінностей учнів експериментального класу за умов використання традиційних форм та методів, що зумовлює необхідність використання в освітньому процесі таких форм і методів, які сприятимуть в подальшому освітньому процесі формуванню високого рівня розвитку демократичних цінностей молодших школярів [57]. Для покращення рівня цих цінностей ми розробили та використали різні форми та методи, які включали в себе блок завдань, вправ та ігор.

2.2. Експериментальна робота з впровадження форм і методів розвитку демократичних цінностей учнів початкових класів

Метою формувального етапу експерименту було систематичне й цілеспрямоване формування демократичних ціннісних орієнтацій школярів засобом громадянського виховання. Для реалізації поставленої мети протягом року була реалізована експериментальна програма. При виборі форм та методів, які сприятимуть формуванню демократичних цінностей, ураховувалися вікові та індивідуальні особливості дітей, напрями проєктної та виховної роботи НВК, інтерес та мотивація учнів до різних видів діяльності.

Досліджено впродовж написання наукової роботи, особливості міжособистісних стосунків на уроках, які ґрунтуються на повазі одне до одного у багатоманітному демократичному суспільстві. Діти мають знати і розуміти свої права та брати активну участь у прийнятті рішень. Формування ключових компетентностей під час уроків, а саме, виховання «демократичних цінностей», яка сприятиме формуванню відповідальної особистості держави, яка вміє критично мислити, розуміє особисту відповідальність за долю держави, народу, а також розуміє необхідність громадянської участі у процесі вирішення різних питань громади.

Під час проведення інтегрованих уроків, було використано різні методи та засоби, що навчають демократії (відповідно до теми).

Урок демократії можна провести під час виховних годин, але можна й пристосувати запропоновані нижче інтерактивні вправи з навчальних предметів або інших заходів. Важливо було разом із учнями подумати про те, що таке демократія, зрозуміти, що в сучасному суспільстві продовжують існувати загрози для демократії, а кожен/кожна з нас своєю поведінкою може сприяти формуванню культури демократії в українському суспільстві.

Запропоновані нижче вправи – з посібників Ради Європи або розроблені Програмою «Демократична школа». Їх можна використовувати в 3-4 класах, а деякі з них, дещо спростивши, можна провести й у 1-2 класах.

Для зручності їх поділено за такими темами:

- поняття «демократія» - що це?);
- що може відбуватися з демократією (ознаки диктатури);
- культура демократії;
- демократія в дії (вправи та симуляційні ігри, які дозволяють відтворити елементи демократичної співдії у суспільстві).

Важливо не просто розповідати учням про демократію, а саме розмовляти з ними про те, як вони розуміють поняття «демократія». Важливо обговорювати та розуміти це поняття, а не вивчати його визначення. Бо демократія – це складне та багатоаспектне поняття, яке стосується багатьох галузей життя людини, громадян та суспільства [35].

Для бесіди з класом було використано *такі вправи*:

«Демократія через цитати»

Вправа допоможе обговорити різні розуміння поняття «демократія» й формувати власне розуміння. Обираючи ті чи інші цитати, цю вправу можна зробити доступною для різних вікових категорій учнів.

«Стіна тиші», вправа з посібника «Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини» Р. Голлоба та П. Крапфа. Учні/учениці зможуть познайомитися з поняттям демократії та поставити собі запитання на майбутнє.

«Діамант демократії»

Вправа допоможе ученицям і учням подумати про основні елементи сучасної демократії та їхню важливість. Вправу адаптовано до освітнього процесу.

«Мої почуття щодо диктатури», вправа з посібника «Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини» Р. Голлоба та П. Крапфа. Вправа допоможе учням зрозуміти відмінність між диктатурою та демократією та усвідомити, що демократія – це процес, який постійно перебуває перед викликами і загрозами, навіть у сучасних суспільствах.

Порада: можна запропонувати ученицям й учням заздалегідь підготовані ознаки диктатури, які б спиралися на положення диктаторських законів 16 січня 2014 р. Можна запропонувати ознайомитися з уривками з текстів цих законів і самим обрати положення, які могли б спричинити встановлення диктатури в Україні.

Для обговорення цього пропонуємо використати карткову гру «Картки демократії для всіх». Картки можна скачати в бібліотеці Програми «Демократична школа». Одного набору карток може вистачити на групу з 20 осіб. Якщо ваш клас більший, варто видрукувати два набори карток.

«Що я роблю для розбудови демократичної культури вже зараз?»

Вправа допоможе проаналізувати власну поведінку й усвідомити, які її елементи сприяють утвердженню культури демократії. Вправу розроблено з опорою на завдання від Програми «Демократична школа».

«Демократична/ий я у майбутньому»

Вправа допоможе замислитися над власною поведінкою і подумати, які вміння та ставлення (компетентності) кожному/кожній ще варто розвивати для розвитку культури демократії в українському суспільстві. Вправу розроблено на основі Програми «Демократична школа» [14].

«На сходах», вправа з посібника Ради Європи «Компас». Ця вправа включає в себе рольові ігри та дискусії. Учасники міркують над сенсом участі молоді та обговорюють шляхи підвищення їх власної участі в місцевій громаді. Учні та учениці зможуть подумати над тим, як молодь може брати активну участь у житті школи та громади, і про фактори, які перешкоджають або полегшують це. Обговорення також допоможе розвивати почуття відповідальності за свої власні дії.

«Виборча кампанія», вправа з посібника Ради Європи «Компас». Ця вправа побудована на дискусії щодо прав і обов'язків, що пов'язані з демократією та демократичного обговорення. Учні та учениці розглянуть деякі суперечливі аспекти демократичного суспільства, здобудуть практику та розвинуть вміння слухати, дискутувати і переконувати.

«Узи співпраці», вправа з посібника Ради Європи «Компас». Ця вправа включає перемовини щодо прав та обов'язків громадян, уряду, недержавних організацій та ЗМІ у демократичному суспільстві. Вона допоможе учням і ученицям зрозуміти зв'язки між правами та відповідальністю, розвивати навички ведення дискусії та співробітництва й актуалізує питання громадянської відповідальності [31].

«Країна гідності» – це настільна гра, яка, з одного боку, звертає увагу на соціальні права людини, а з іншого – є симуляцією роботи парламенту. Школи мережі Програми «Демократична школа», які отримали цю гру, мають слушну нагоду, щоб її провести [14].

Бесіда «У якому суспільстві ми хочемо жити?»

Проводиться з метою розвитку практичних навичок співпраці в інформаційному суспільстві, демократичної участі, вдосконалення критичного мислення, заохочення відповідних норм поведінки, демократичного стилю життя та демократичної культури.

Права людини отримують все більше значення і підтримку в суспільстві. Наслідок цих успіхів – розробка документів та положень із прав людини та процедур їх виконання. Визначені документи в галузі прав людини встановлюють для держав норми поведінки. В деяких документах із прав людини визнаються основні права особистості та права певних груп людей [61].

Вправа «Конституція нашої групи»

Підведення до розуміння того, що правила і обов'язки їх дотримання допомагають жити та спілкуватися разом так, щоб поважати права кожного. Правила захищають нас та інших людей і покладають на нас відповідальність за їх дотримання.

Пошук інформації в мережі Інтернет – знайомство з Конституцією України, її основними положеннями, правами і свободами громадян України.

Створення комп'ютерних презентацій «Українці – демократичне суспільство».

Вправа «Реклама прав людини». Підведення до розуміння того, що популяризація прав людини сприяє їх розумінню та реалізації.

Робота над проєктами

Міні-проєкт «Україна на карті світу».

Тип проєкту: ознайомлювально-інформаційний, груповий, частково-пошуковий, короткотривалий.

Учасники проєкту: учні, учитель, батьки.

Обґрунтування вибору проєкту. Узагальнення вивченого матеріалу про географічне розміщення України, її кордони. Розвиток творчих здібностей учнів, формування навичок дослідницько-пошукової діяльності. Виховання духу патріотичності.

Мета і завдання. Підготувати дидактичний матеріал (наочний і теоретичний) про країн-сусідів України; розвивати творчі здібності учнів, навички критичного мислення.

Прогнозований результат: доповіді учнів, проведення заняття-дослідження «Україна на карті світу».

Виконання проєкту

1. Географічне положення України.
2. Місце України в Європі за площею і територією.
3. Країни-сусіди.

План роботи над проєктом:

1. Обговорення ключових компетентностей проєкту, форми захисту.
2. Інструктаж з виконання роботи.
3. Пошукова діяльність школярів.
4. Аналіз, обробка отриманих результатів. Підготовка до презентації-захисту.
5. Захист виконаних завдань на уроці

Міні-проєкт «Скарби України».

Тип проєкту: дослідницько-пошуковий, груповий, короткотривалий.

Учасники проєкту: учні, учитель, батьки.

Очікувані результати: ознайомити з найвизначнішими національними символами природного походження, найбільшими об'єктами, створеними працею українського народу, забезпечити розвиток пізнавальної діяльності учнів, їх творчої ініціативи. За результатом творчих робіт створити лепбук, довідник, щоденник вражень.

Мета проєкту: формувати уявлення про національну культуру українського народу, дізнатися де збирають, вивчають і зберігають пам'ятки культури; збагатити знання дітей про музеї; виховувати інтерес до історії і культури рідного краю; викликати бажання вивчати, берегти і примножувати багатство рідного краю, дотримуючись демократичних орієнтирів.

Прогнозований результат: доповіді учнів, презентація, інтерактивна методика.

Виконання проєкту

1. Зібрати дані про природні об'єкти – символи України: Дніпро, острів Хортицю.
2. Сказати слово про людей, які прославили Україну, зробили багато для її розвитку.
3. Українські пам'ятки археології.

План роботи над проєктом

1. Обговорення з учнями ключових компетентностей проєкту, форми захисту.
2. Інструктаж з виконання роботи.
3. Пошукова діяльність учнів.
4. Захист виконаних робіт, оформлення презентації.
5. Проведення заняття-подорожі.

Міні-проєкт «Моя сім'я. Склад сім'ї. Складання родовідного дерева»

Тип проєкту: дослідницький, творчий, особистісний, короткотривалий.

Учасники проєкту: учні, учитель, батьки.

Очікувані результати: зміцнити стосунки в родині, розвивати критичне мислення, вміння отримувати інформацію, аналізувати її, порівнювати, робити висновки, мотивувати до прояву інтересу до історії свого роду, сім'ї, цінностей.

Мета проєкту: розширювати знання учнів про найдорожчих людей; поглибити знання школярів про основний обов'язок членів сім'ї – кожен член великої родини повинен дбати про красу, чесність і порядність свого роду, вчити надавати допомогу членам родини, дбати про здоров'я рідних; розвивати зв'язне мовлення, критичне мислення, вміння слухати, аналізувати, робити висновки, виховувати любов до батьків, шанобливе ставлення, потребу турбуватися про них, допомагати їм.

Прогнозований результат: презентація родовідного дерева учнями, розповіді про власних предків, цікаві історії життя родини.

Виконання проєкту

1. Порівняти, яке поняття ширше: *сім'я* чи *родина*?
2. З'ясувати, від кого ви успадкували здібності (до різних видів мистецької діяльності...)
3. Пошук інформаційних джерел (бесіди зі старшими членами родини, складання родинного дерева).

План роботи над проєктом

1. Обговорення з учнями ключових компетентностей проєкту, форми захисту.
2. Алгоритм виконання роботи.
3. Самостійна робота учнів.
4. Презентація виконаних завдань під час уроку [39, с. 78-83].

Діалогічна вправа «РОЗКАЖИ»

(розроблено на основі вправи А1. Запитуйте один одного питань)

Клас: 4.

Навчальний предмет: ЯДС.

Тема. Мандрівка та наші емоції. Які почуття викликає завершення мандрівки?

Наочність і матеріали: аркуші для формулювання запитань, маркери, стікери, мікрофон.

Мета: активізувати пізнавальну діяльність дітей; підтримувати діалоги з тем, пов'язаних із важливими життєвими ситуаціями збагачувати активний словник відповідно до теми заняття; розвивати самостійне мислення, уміння досліджувати, уяву, доказове та зв'язне мовлення.

Методичний опис:

1. Учасники об'єднуються у пари. Поросить їх створити план та скласти розповідь на тему: *«Моя улюблена мандрівка - ...»*, *«Емоції, які ми відчуваємо під час мандрівок»*. Після складання розповіді один з учасників пари може поділитися власною історією/інформацією, а інший – формулює та ставить питання. Ролі учасників можуть змінюватися. Учасники інших пар формулюють питання, які не говорили інші. Після презентації інформації кожна група занотовує та зазначає запитання, які ще не лунали (філософські, нефілософські).

Способи візуалізації: складання схеми / малюнка / скрайбінг.

Завдання для рефлексії: коли всі учасники пройшли коло розповідей та запитань вчитель-фасилітатор може запропонувати ставити питання про питання.

Або

Запропонувати парам презентувати створений діалог назагал.

Під час обговорення зверніть увагу, чи були однакові діалоги. **Чому? Чи змогли діти підчасдіалогу передати емоції та почуття героїв?**

Розробка Пам'яток «Правила реагування у випадку дискримінації – булінгу чи мобінгу – в школі».

Вправа «Скарбничка».

Скарбничка – це гарна коробочка, яку діти наповнюють ілюстраціями про права дітей та різними предметами, які уособлюють права дитини. Складаючи

їх у скарбничку, діти розуміють і намагаються донести іншим важливість цих прав. Під час вивчення теми «Файли і папки» дітям пропонується створити папку «Мої права» і наповнювати її різноманітними файлами впродовж навчання в школі.

Гра «Світлофор ввічливості».

Учні об'єднуються в команди. У кожній команді є кружечки червоного й зеленого кольору.

Учитель: я буду називати вам фрази, з якими звертаються діти до людей, а ви піднімаєте червоний кружечок, якщо правила ввічливості були порушені, зелений – якщо правила ввічливості були дотримані дітьми. Кожна правильна відповідь оцінюється 1 балом. Перемагає та команда, яка набрала найбільше балів.

Хлопчик звертається до продавця: «Дайте мені хлібину» – учні піднімають червоний колір світлофора.

«Вибачте, будь ласка, я штовхнула вас ненароком», – сказала дівчинка в трамваї – зелений колір світлофора.

«Дозвольте Вам допомогти», – сказав третьокласник бабусі, яка переходила дорогу.

«Сідайте, будь ласка на моє місце», – сказав Іванко дідусеві з багатьма медалями на грудях. (Що означають ці медалі? За що і кому їх давали? Що означає те, що у дідуса вона була не одна? Якби у нього не було медалей, чи потрібно було поступатися місцем?)

Учні йшли на екскурсію. Катя запитала в Іринки: «Ми станемо з тобою в парі?» Ірина відповіла: «Станемо, якщо ти понесеш мій портфель».

При проведенні гри ми використали такі методи роботи – змагання між командами, – що найбільш відповідає віковим особливостям дітей. Для того, щоб гра була ефективною, готуючи захід, ми визначали творчий потенціал гри, її доцільність, урахували вікові та анатомо-фізіологічні особливості учасників, у процесі гри забезпечували психологічний комфорт учнів. Виконавши всі

умови, ми досягли поставленої мети. Учням сподобався захід, вони склали «Словник ввічливих слів», який в подальшому плануємо подати до друку.

Гра «Займи позицію»

При обговоренні оповідання клас було об'єднано в дві групи: одна виступала за те, що Олена зробила правильно, а Тамара – ні, друга – що Олена вчинила неправильно, а Тамара – правильно. Учитель виступав арбітром, вислуховував всі за і проти, в кінці діти дійшли висновку: хто ж вчинив правильно. Завдання учнів довести, що саме їх герой вчинив правильно.

- Перед ким потрібно бути чесним?
- Чи завжди потрібно бути чесним?
- У чому виявляється наша чесність перед державою? Чи знаєте ви випадки, коли люди були нечесними перед країною? Як чинити в таких ситуаціях? Якщо ми будемо не чесними, що у нас «прокидається»?
- Чи у всіх є совість? Як її виховати?

Гра «Правда навпаки»

Учитель читає незвичайні вислови. Щоб перетворити їх на приказки та прислів'я, учні мають дібрати до кожного слово з протилежним змістом.

- Перетворіть вислови на прислів'я, замінивши деякі слова антонімами. Поясніть, як ви розумієте прислів'я.
1. Ворога ховай, а заховаєш – покинь. (Друга шукай, а знайдеш – бережи)
  2. Вороги забуваються у радості. (Друзі пізнаються в біді)
  3. Новий ворог старіший за двох старих. (Старий друг кращий за двох нових)
  4. Не пробуй водою срібло, а ворожнечу радістю. (Пробуй золото вогнем, а дружбу бідною)

Гра «Абетка дружби»

До кожної літери учні добирають добре слово, який твій друг.

А – акуратний, Б – бадьорий, В – веселий, Г – гідний тощо.

Гра «Конституція дружби»

Учасників гри учитель об'єднує в дві команди. Кожній команді дають аркуш паперу й олівець. Завдання командам – за дві хвилини придумати якнайбільше добрих законів дружби. Перемагає команда, яка придумала найбільше законів. Найкращі закони вносять до «Конституції дружби» [43].

Вправа «Хто ми, що ми можемо, що нам потрібно?»

Щоб допомогти учням вашого класу усвідомити риси й особливості кожного учасника колективу, запропонуйте їм вправу «Хто ми?». Об'єднайте клас у групи по 5 осіб. Кожній групі потрібно дати фліпчартний папір і кольорові олівці. Діти в групах мають обговорити власні асоціації й намалювати те, як вони уявляють свій клас. Наголосіть на тому, що малюнки повинні бути метафоричними, наприклад, клас можна представити у вигляді вулика, вогнища, зірок на небі тощо. Коли малюнки будуть готові, запропонуйте дітям пояснити, чому вони обрали саме такий образ-асоціацію. Оберіть разом один із варіантів та запропонуйте в групах написати, у чому сила їхнього класу, відповідно до обраного образу, що ви можете робити разом, що у вас гарно виходить, чим пишаєтесь. Презентуйте роботи груп. Усі разом обговоріть, що потрібно зробити, щоб стати кращими, розвиватися, щоб бути сильнішими. Перелік дій запишіть і розмістіть на видному місці. Повертайтеся час від часу до складеного переліку дій, відзначаєте разом, що вже вдалося, проговорюйте і плануйте наступні кроки [36].

Запропоновано розглянути кейс-методи у вигляді ситуацій, тематика яких спрямована на виявлення рівня сформованості демократичних цінностей учнів.

Учитель пропонує учням об'єднатися в групи по 5-6 осіб. Кожна група отримує завдання – ситуаційну вправу для обговорення.

Дітям запропоновано заслухати завдання та оцінити поведінку їхніх однолітків.

Ситуація 1. На перерві другокласник Петрик зауважує школярку першого класу Марійку, яка самотньо пхенькає біля вікна. «Плакса!» –

зверху кидає хлопчик і проходить байдуже повз Марійку, яка, почувши коментар Петрика, засмучується ще більше.

– Чи добре повівся Петрик?

– Як би ви вчинили?

– Що б ви радили Петрику?

Ситуація 2. Надійка-другокласниця бачить, як два першокласники збираються зірвати суцвіття з кімнатної квітки, що росте на підвіконні шкільного коридору. «Цього не можна робити! – суворо говорить дівчинка бешкетникам. – Квіти прикрашають школу, і нищити їх не слід!»

– Як би ви вчинили в цій ситуації?

– Чи правильно вчинила Надійка?

– Що б ви порадили дівчинці?

Ситуація 3. Олежик-другокласник спостерігає, як двоє першокласників сваряться, при цьому голосно обзивають один одного. Раптом один із хлопчаків кинув іншого книжку. Олежик пригнувся та мовчки побіг до класу.

– Чи правильно вчинив Олежик?

– Як би вчинили ви?

Ситуація 4. Іринка завжди приносила до школи цукерки і, сховавшись у куточок, тихо поїдала їх. Оксанка, Марічка та Наталя вирішили провчити дівчинку. І коли Іринка не бачила, забрали її цукерки та з'їли їх. Іринка, не знайшовши цукерок, розплакалась.

– Чи вчинили б ви так, як дівчатка?

– Що б ви запропонували подружкам?

Ситуація 5. Василько побачив на підлозі класу ручку. Дітей поблизу не було, і хлопчик поклав ручку у свій пенал. На перерві він заглядав у пенал і милувався ручкою. Після уроків, коли діти сіли виконувати домашнє завдання, Галинка запитала: «Хто бачив мою ручку?» Та Василько тільки усміхнувся.
Обговорення:

– Що б ви порадили Василькові?

– Чи бувають такі випадки в нашому класі?

Учитель підводить учнів до усвідомлення того, що ми можемо помилятися, вчиняти неправильно, але перед тим, як щось вчинити, потрібно добре подумати. І передусім запитати себе: «Чи хотів би я, що так вчинили мої друзі зі мною?»

Таблиця 2.2.

Яку відповідальність несуть люди?

Тема уроку	Відповідальність вдома.	Чому люди стають активними громадянами?
Цілі	<p>Використовувати низку обов'язків, які мають люди.</p> <p>Усвідомлювати, якою може бути відповідальність, коли виникають конфлікти одне з одним.</p> <p>Використовувати моральні міркування щодо прийняття рішень у разі виникнення конфліктів стосовно відповідальності.</p>	<p>Використовувати природу законних обов'язків людей.</p> <p>Використовувати різницю між моральною відповідальністю та законними обов'язками.</p>
Завдання для учнів	<p>Учні аналізують моральні дилеми.</p> <p>Учні дискутують у процесі альтернативного аналізу.</p> <p>Учні висловлюють індивідуальні судження.</p>	<p>Учні аналізують моральні дилеми</p> <p>Учні критично оцінюють причини законного підпорядкування обов'язкам.</p> <p>Учні пропонують ситуації, де моральний обов'язок може спричинити непокору закону.</p>

Ресурси	Приклади історії «Мілан робить вибір». Аркуші паперу для письмового завдання	Приклади історії «Дилема Шмідта». Аркуші паперу для письмового завдання. Дошка.
Методи	Дискусія в малих групах та індивідуальна робота. Пленарна дискусія. Індивідуальна письмова робота.	Спільний аналіз моральної дилеми. Аналіз за підтримки вчителя. Опис історії. Пленарна дискусія [33].

Після проведення програми завдань-вправ, інтерактивних прийомів та заходів з розвитку демократичних цінностей в процесі громадянського виховання, було проведено дослідження на визначення демократичних ціннісних орієнтацій учнів експериментального класу. Методика анкетування була та ж, що й на констатувальному етапі експерименту.

Учням 4 класу було запропоновано дати відповіді на запитання закритої анкети «Сходінками демократичних цінностей» (Додаток А). Повторне анкетування показало, що рівень сформованості навичок демократичної культури та громадянської свідомості щодо інших та до себе в учнів 4го класу Новоборовицького НВК змінився. Четверо учнів/учениць продемонстрували високий рівень (33,33%), 6 учнів/учениць – середній (50%) та двоє учнів низький(16,66%). Порівняльні результати класу на початковому і кінцевому етапах узагальнено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

**Порівняльна характеристика результатів анкети
«Сходінками демократичних цінностей»**

Рівні	Клас	Експериментальний клас			
		Констатувальний етап		Контрольний етап	
		<i>Кількість</i>	<i>%</i>	<i>Кількість</i>	<i>%</i>
<i>Високий</i>		2	16,66	4	33,33
<i>Середній</i>		5	41,66	6	50
<i>Низький</i>		5	41,66	2	16,66

Таким чином, порівняльний аналіз результатів, одержаних на початку та наприкінці експерименту в експериментальному класі засвідчили позитивну динаміку розвитку демократичної свідомості учнів експериментального класу, вкінці педагогічного дослідження показники змінилися в позитивну сторону. Відповідно, результати проведеного експериментального дослідження свідчать про ефективність впровадження дібраних форм і методів розвитку демократичних цінностей молодших школярів.

Висновки до другого розділу

У процесі експериментального дослідження на основі визначених критеріїв та показників проведено діагностику демократичних ціннісних орієнтацій учнів четвертого класу за допомогою анкетування учнів (використано анкету «Сходінками демократичних цінностей») та спостереження за їхньою діяльністю. Дані констатувального етапу експериментального дослідження засвідчили, що в експериментальному класі переважають середній і низький рівні розвитку досліджуваної якості у молодших школярів.

Аналіз досвіду вчених та власного досвіду дозволи дібрати форми та методи роботи з розвитку демократичних цінностей учнів початкових класів, а саме: проєктних, ігрових, інтерактивних та діалогічних.

Програма формувального етапу експерименту складалася з різноманітних за тематикою та рівнями складності завдань-вправ, проєктів та виховних заходів, спрямованих на поглиблення розуміння молодшими школярами понять «демократія», «цінності», «демократичні цінності» та «демократична компетентність», усвідомлення ними значення розвитку цих якостей, розвиток навичок демократичного спілкування учнів початкових класів.

Важливе значення також надавалося врахуванню вікових особливостей учнів, їхніх інтересів і побажань. Тільки при врахуванні усіх цих компонентів результати будуть позитивними.

Реалізація формувального етапу передбачала добір форм та методів формування демократичних цінностей учнів та експериментальне дослідження їх впливу, шляхом використання розроблених та адаптованих завдань, ігор та проєктів тощо. Під час добору форм і методів, що впроваджувалися на формувальному етапі експериментального дослідження, було враховано вікові, індивідуальні особливості учнів, матеріальну базу школи, можливість співпраці з адміністрацією школи, батьками, громадою.

Результати контрольного етапу дослідження було проаналізовано та зроблено висновок щодо підвищення рівня розвитку навичок демократичних ціннісних орієнтацій учнів експериментального класу.

Таким чином, можна вважати запровадження дібраних форм та методів для формування розвитку демократичних цінностей учнів ефективною.

ВИСНОВКИ

Обґрунтовано актуальність дослідження проблеми формування демократичних цінностей особистості, яку досліджували і філософи, і психологи, і педагоги, але й до сьогодні вона не втратила своєї актуальності, а ще більше активізувалася в освітньому процесі. Цінності – це переконання про ціль, якої бажано досягнути. Протягом життя важливість цінностей зазвичай змінюється. Специфічною особливістю процесу формування демократичних цінностей є те, що він тривалий і безперервний, а результати його відстрочені в часі. Процес формування демократичних ціннісних орієнтацій динамічний і творчий. Основними критеріями демократичності людини можуть бути її переконання, моральні принципи, ціннісні орієнтації, а також вчинки по відношенню до близьких і незнайомих людей. Вважаємо, що демократичною слід вважати таку людину, для якої норми, правила і вимоги громадянства та прав людини виступають як її власні погляди і переконання, як звичні форми поведінки.

Проаналізовано можливості молодшого шкільного віку, який характеризується підвищеною сприйнятливістю до засвоєння демократичних правил і норм, які є основою цінностей. Досліджено форми й методи формування демократичних цінностей учнів початкової школи у психолого-педагогічній та методичній літературі.

Проведено експериментальне дослідження, яке складалося з двох етапів: констатувального і формувального. Визначено критерії, показники та рівні сформованості демократичних ціннісних орієнтацій учнів. На першому етапі було визначено вихідний рівень демократичних ціннісних орієнтацій молодших школярів. Для цього було використано метод анкетування та спостереження. Аналіз результатів дослідження виявив переважання середнього і низького рівнів сформованості досліджуваної якості у молодших школярів.

На другому етапі дослідження було проведено роботу, спрямовану на формування демократичних цінностей учнів початкової школи. У експериментальному класі було проведено: вправи, ігри, завдання, філософські дискусії, кейси (ситуаційні), а також різноманітні акції, виставки.

Використавши різні форми та методи формування демократичних цінностей молодших школярів, ми впровадили різні завдання, які спрямовують на покращення рівня демократичних ціннісних орієнтацій учнів та загальних компетентностей. Різні види навчально-виховної діяльності сприяли усвідомленню та розумінню учнями ключових понять досліджуваного напрямку «демократія», «цінності», «демократичні цінності».

Розвиток демократичних цінностей молодших школярів вплинув на формування демократичної культури та поведінки учнів початкової школи. Адже цінності розглядаємо не тільки через призму моральності та духовності, але й з точки зору громадянської свідомості та рівності.

На заключному етапі роботи, провівши анкетування та спостереження з метою перевірки рівня сформованості демократичних ціннісних орієнтацій учнів, за тими ж методами, що використовувались під час констатувального етапу експериментального дослідження. Порівняння даних, одержаних на початку та наприкінці експериментального дослідження показало, що в експериментальному класі спостерігається позитивна динаміка розвитку демократичних ціннісних орієнтацій в учнів. Це дає підстави стверджувати, що робота проведена успішно, дібрані форми і методи є ефективними і можуть бути впровадженими в освітній процес сучасної початкової школи.

Отже, завдання дослідження виконано, мети досягнуто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Хартія для всіх»: за станом / Рада Європи / за ред. О. Дієз Віллаграса, 2016. 36 с.
2. Бех І. Д. Загартування особистості вчинком як освітня мета. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук. практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України (за 2017 р.). Івано-Франківськ, 2018. Вип. 6. С. 7-20.
3. Бібік Н. М., Бондарчук Г. П. Я досліджую світ : підруч. інтегр. курсу для 1 кл. закл. загал. серед. освіти (у 2-х ч.) : Ч. 1. Х. : Вид-во «Ранок», 2018. 80 с.
4. Бут Т., Ейнскоу М. Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл : посібник / пер. з англ. Київ : Плеяди, 2015. 190 с. URL: <http://www.ussf.kiev.ua/ieeditions/264> (дата звернення: 12.10.2021).
5. Всесвітня декларація прав людини : від 10.12.1948 р.
6. Голубенко М. Взаємодія учня і вчителя у площині проектної діяльності : матеріали роботи творчої групи педагогів Волинської області / Проектна діяльність у школі. Київ : Шкільний світ. С. 38-51.
7. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
8. Горбунова Л. Трансформативне навчання дорослих: поворот до «цілісного розуміння» людини. *Філософія освіти*. 2017. №1 (20). С. 97-127.
9. Демченко О. П. Створення культурно-освітнього простору для розвитку соціальної обдарованості молоді в регіональному контексті. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : збірник наукових праць. Випуск 45. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. С. 19-25.
10. Державний стандарт початкової освіти: Постанова Кабінету Міністрів України [Чинний від 2018-02-21, №87]. URL:

- <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogostandartu-pochatkovoyi-osviti> (дата звернення: 21.04.2019).
11. Дилигенский Г.Г. Проблема теории человеческих потребностей. Вопросы философии. 1976. №9. С.32-34
  12. Європейська конвенція з прав людини. З поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12 та 13 від 1 чер. 2010 року, ст. №9. URL: www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (дата звернення: 05.11.2021).
  13. Єрмаков І. Компетентнісний потенціал проектної діяльності. Проектна діяльність у школі. Київ : Шкільний світ, 2006. С. 5-18.
  14. Живемо в демократії (Vol. III). URL: <https://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-3/> (дата звернення: 11.10.2021).
  15. Журнал «Шкільний світ», №9 (785). Київ. 2018. С. 12-19.
  16. Конвенція про права дитини, ст. 12–14, ООН: від 20.11.1989 р.
  17. Кондрашова Л. В., Лаврентьєва О. О., Зеленкова Н. І. Методика організації виховної роботи в сучасній школі : навч. посіб. Кривий Ріг, 2008. 187 с.
  18. Кострюков С.В. Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період: дис... канд. філософ. наук. Київ : Ін-т вищ. освіти АПН України, 2004. 150 с.
  19. Куц Г. М. Демократичні принципи в освітньому процесі: політико-культурний контекст. *Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*. Серія : Політологія, 2018. С. 46-56.
  20. Лимар Ю.М., Демченко О.П., Турчина І.С. Використання філософського діалогу у формуванні навичок демократичного спілкування майбутніх педагогів. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 16. Т.1. С. 110-114.
  21. Лимар Ю.М., Чекан Ю.М. Нові професійні ролі вчителя в умовах Нової української школи. *Інноваційна педагогіка* : зб. наук. праць. Вип. 15. Т. 2. Одеса, 2019. С. 82-85.

- 22.Лимар Юлія. Підготовка майбутніх учителів до реалізації педагогіки партнерства. *Підготовка майбутніх педагогів у контексті стандартизації початкової освіти* : матеріали III всеукр. наук.-практ. конф. м. Бердянськ, 18 вер. 2019 р. Бердянськ : БДПУ, 2019. С. 129-134.
- 23.Мартиненко С. Як зберегти психічне здоров'я дитини: поради вчителям і батькам. Початкова школа, 2014. № 5. С. 41-43.
- 24.Момотюк Л.Б. Уроки громадянськості як одна з форм громадянського виховання молодших школярів. *Особистісно орієнтовані педагогічні технології у початковій школі* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль, 2006. С. 56-59.
- 25.Новицька Н. Навчання й виховання молодших школярів на уроках «Я досліджую світ». Гуманізація навчально-виховного процесу: наук.-метод. збірник. Випуск XVII. Слов'янськ, 2017. С. 125-130.
- 26.Освітні технології : навч.-метод. посіб. / Пехота О.М., Кіктенко А.З., Любарська О.М. та ін. ; за заг. ред. О. М. Пехоти. Київ : АСК, 2002. 255 с.
- 27.Основи політології: навч. посіб. / Щедрова Г.П., Барановський В.Ф., Новакова О.В., Пашина Н.П. Луганське вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. 170 с.
- 28.Педрада – портал освітян України навчання. Електронні дані. Київ. 2017 : веб-сайт. URD: <https://www.pedrada.com.ua/article/1251-navchayuchi-navchayus-gromadyanska-kompetentnst-vchitelya-ta-uchnyu> (дата звернення 05.11.2021).
- 29.Перший раз у перший клас! Людмила Ряба : веб-сайт. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AcAvLyWW2uc> (дата звернення: 15.11.2021).
- 30.Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18-24.
- 31.Посібник з освіти з прав людини за участі молоді (КОМПАС). URD: <https://www.schools-for-democracy.org/biblioteka/posibnyku-rady-yevropy->

- z-prav-liudyny-ta-aktyvnoi-uchasti-dlia-molodi/kompas (дата звернення: 01.11.2021).
- 32.Постоленко І. Демократизація освітнього процесу в Україні. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, 2007. С. 67-71.
- 33.Програма підтримки освітніх реформ в Україні «Демократична школа»: веб-сайт. URD: <https://www.schools-for-democracy.org/about-program/programu> (дата звернення 10.11.2021).
- 34.Професійна освіта : словник : навч. посіб. / уклад. Гончаренко С.У. та ін. ; за ред. Н. Г. Ничкало. Київ : Вища школа, 2000. 380 с.
- 35.Рада Європи. «Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання та оцінювання» : видавництво Cambridge University Press, Кембридж. 2001. URL: www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/framework_en.pdf (дата звернення: 01.11.2021).
- 36.Розвиваємо громадянські компетентності : другий клас / За ред. Н.М. Бібік, Н.З. Софій, Київ. 2019. URD: www.ussf.kiev.ua (дата звернення: 06.11.2021).
- 37.Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посібник для вчителів і методистів почат. навчання / 2-ге вид., доповн., переробл. ; Богданова А. М. Київ, 2009. 226 с.
- 38.Серякова С. Б., Галакова О. В. Програмное обеспечение развития социальной компетентности младших школьников во внеурочной деятельности. *Наука и школа*. 2013. № 4. С. 156-160.
- 39.Сидорова О. С. Проектная деятельность как одна из основных технологий в формировании социальной компетентности младших школьников на уроке иностранного языка. *Приоритетные научные направления : от теории к практике*. 2014. № 9. С. 78-83.
40. Сігова А.Г. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів. Наукові записки. Педагогіка : зб. наук. праць. Київ, 2017. С. 215-219.

- 41.Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ. Просвіта, 2001. 416 с.
- 42.Тадаєва А. В. Соціально-педагогічний супровід соціалізації молодших школярів в сучасному інформаційному просторі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Харківська державна академія культури. Харків, 2016. 258 с.
- 43.Товкало М., Філіпенко Т., Шинаровська О. «Демократична школа» : Всеукраїнська програма освіти для демократичного громадянства , 2017. 38с. URL: <https://theewc.org/content/uploads/2020/02/Tool-for-Democratic/> (дата звернення: 10.10.2021).
- 44.Трач Я.В. Особливості впливу демократії на освітній процес. *Сучасні тенденції та концептуальні шляхи розвитку освіти і педагогіки*: збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Київ, 19 травня 2021 р.) ; Наукова платформа Open Science Laboratory. Київ, 2021. С. 108-110.
- 45.Трач Я.В. Розвиток демократичних цінностей молодших школярів на уроках Я досліджую світ. Пріоритетні напрямки досліджень в науковій та освітній діяльності. Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21-22 жовтня 2021 р.) ; Львівський науковий форум. Львів, 2021. С. 31-34.
- 46.Хартія Ради Європи: з освіти для демокр. громад-ва і прав людини / за станом на жовтень 2010 р. // Рада Європи. 2010. URD: <https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education> (дата звернення: 04.11.2021).
- 47.Ціннісні орієнтири сучасної української школи/ МОН 2019. URL: [Presentacia-roman-stesichin \(2\).pdf](#) (дата звернення 06.11.2021).
- 48.Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін / *Соціальна психологія*: наук. журнал [гол. ред. Ю. Шайгородський]. 2009. № 3 С. 86-94.

- 49.Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. Москва, 1989. 560 с.
URD: <http://psychlib.ru/mgppu/eit/EIT-001-.htm>. (дата звернення 29.10.2020).
- 50.Biseth H. Norwegian Teacher Educators' Attentiveness to Democracy and their Practices. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 2018. P. 26-42. URL: <https://doi.org/10.26803/ijlter> (Last accessed: 28.10.2021).
- 51.Competences for Democratic Culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. Council of Europe. 2016. URL: <https://rm.coe.int/16806ccc07> (Last accessed: 15.10.2021).
- 52.Coste D. and Cavalli M. Education, mobility, otherness: the mediation function of schools. *Language Policy Unit, Council of Europe, Strasbourg*. 2015. 71 p.
- 53.Council of Europe. Competences for democratic culture: living together as equals in culturally diverse democratic societies. Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2016. URL: www.coe.int/en/web/education/ (Last accessed: 20.10.2021).
- 54.EC-CoE Youth Partnership, Guidelines for intercultural dialogue in non-formal learning/education activities. *European Commission and Council of Europe*. 2014. URL: <http://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/8492613/ICD2014.pdf/73add476-4e8e-4522-8fb5-67df5e4ccfc8> (Last accessed: 03.11.2021).
- 55.EdEra – студія онлайн – освіти : веб-сайт. URL: <https://www.ed-era.com/> (дата звернення: 23.09.2021).
- 56.Helskog Guro Hansen. Philosophising the Dialogos Way to ward Wisdom in Education. *Between Critical Thinking and Spiritual Contemplation. London : Routledge Publishing Ltd*. 2020. 272 p.
- 57.Leuders T. *Qualitat im Mathematikunterricht der Sekundarstufe I und II*. Cornelsen, Berlin, 2001. 240 p.

58. Провенцо Е.Ф. Енциклопедія соціальних і культурних основ освіти . Таузенд-Оукс, Каліфорнія : Сейдж, 2008. 238 с.
59. Schulz W., Ainley J. and van de Gaer E., “Preparedness for active citizenship among lower secondary students in international comparison”. *Paper presented at the 4th IEA International Research Conference, Gothenburg*, 1-3 July 2010. 314 p.
60. Soland J., Hamilton L. S. and Stecher B. M. Measuring 21st century competencies: guidance for educators. *Asia Society, New York*. 2013. URL: <http://asiasociety.org/files/gcen-measuring21cskills.pdf> (Last accessed: 05.11.2021).
61. Tolerance of ambiguity Competences for Democratic Culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. *Council of Europe*. 2016. 77 p.
62. Waghid, Yusef. *Pedagogy Out of Bounds: Untamed Variations of Democratic Education*. 2014. 122 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Анкета для учнів 4 класу

«Сходінками демократичних цінностей»

Анкета містить 10 питань/тверджень. Завдання: відповісти на запропоновані в анкеті питання «ТАК» або «НІ».

Бажаємо успіху!

№ п/п	Питання / твердження	Відповідь «ТАК»	Відповідь «НІ»
1.	Існує право людини на життя.		
2.	Свобода – це коли можна все.		
3.	Гідна людина – це та, яка поважає себе та інших.		
4.	Закон потрібен для того, щоб регулювати стосунки між людьми.		
5.	Відповідальність – це постійність у своїх поглядах і почуттях.		
6.	Якщо мені чогось хочеться, я не думаю про те, чи законні мої дії.		

7.	Любов до України починається з рідної домівки.		
8.	Держава повинна забезпечити права і свободу кожній людині.		
9.	Я не прощаю кривди та знайду момент, щоби помститися.		
10.	Поняття «свобода» і «відповідальність» – сумісні.		

Додаток Б

Захід «Маленькі демократи» до Міжнародного дня демократії

Мета: поглиблення знань учнів про демократію; розвиток мовлення, мислення, кругозору, уміння оцінювати ситуацію та вчинки, організувати та оцінювати власну роботу, співпрацювати в групі, користуватися приладами та матеріалами для проведення різних вправ та завдань; формування відчуття приналежності до України та громадянської спільноти, стійкої громадянської позиції, виховання почуття демократичної свідомості.

Обладнання: картки, фліпчартний папір і кольорові олівці, карткова гра «Картки демократії для всіх», мікрофон, крісла.

Час проведення: до 50 хв.

Хід заходу

I. Вступна частина.

– Доброго дня, діти. Рада вас вітати. Будь ласка, привітно усміхніться один одному й побажайте гарного дня. *(Діти вітаються один з одним, бажаючи гарного дня).*

– Як ви думаєте, від чого так повіяло теплом? Від чого на краплинку сонця, на краплинку щастя збільшилось у світі? *(Відповіді учнів).*

– Так, навіть від одного доброго слова, вашої щирої усмішки стає краще й тепліше на душі.

2. Повідомлення теми уроку через вправи.

А) «Демократія через цитати»

Вправа допоможе обговорити різні розуміння поняття «демократія» й формувати власне розуміння. Обираючи ті чи інші цитати, цю вправу можна зробити доступною для різних вікових категорій учнів.

Б) «Стіна тиші», вправа з посібника «Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини» Р. Голлоба та П. Крапфа. Учні/учениці зможуть познайомитися з поняттям демократії та поставити собі запитання на майбутнє.

3. Використання настільної гри.

«Країна гідності» – це настільна гра, яка, з одного боку, звертає увагу на соціальні права людини, а з іншого – є симуляцією роботи парламенту. Школи мережі Програми «Демократична школа», які отримали цю гру, мають слушну нагоду, щоб її провести.

4. Рольові ігри та дискусії.

А) «На сходинах», вправа з посібника Ради Європи «Компас». Ця вправа включає в себе рольові ігри та дискусії. Учасники міркують над сенсом участі молоді та обговорюють шляхи підвищення їх власної участі в місцевій громаді. Учні та учениці зможуть подумати над тим, як молодь може брати активну участь у житті школи та громади, і про фактори, які перешкоджають або полегшують це. Обговорення також допоможе розвивати почуття відповідальності за свої власні дії.

Б) «Виборча кампанія», вправа з посібника Ради Європи «Компас». Ця вправа побудована на дискусії щодо прав і обов'язків, що пов'язані з демократією та демократичного обговорення. Учні та учениці розглянуть деякі суперечливі аспекти демократичного суспільства, здобудуть практику та розвинуть вміння слухати, дискутувати і переконувати.

В) «Узи співпраці», вправа з посібника Ради Європи «Компас». Ця вправа включає перемовини щодо прав та обов'язків громадян, уряду, недержавних організацій та ЗМІ у демократичному суспільстві. Вона допоможе учням і ученицям зрозуміти зв'язки між правами та відповідальністю, розвивати навички ведення дискусії та співробітництва й актуалізує питання громадянської відповідальності.

II. Основна частина.

А) Вправа «Хто ми, що ми можемо, що нам потрібно?»

Щоб допомогти учням вашого класу усвідомити риси й особливості кожного учасника колективу, запропонуйте їм вправу «Хто ми?». Об'єднайте клас у групи по 5 осіб. Кожній групі потрібно дати фліпчартний папір і кольорові олівці. Діти в групах мають обговорити власні асоціації й

намалювати те, як вони уявляють свій клас. Наголосіть на тому, що малюнки повинні бути метафоричними, наприклад, клас можна представити у вигляді вулика, вогнища, зірок на небі тощо. Коли малюнки будуть готові, запропонуйте дітям пояснити, чому вони обрали саме такий образ-асоціацію. Оберіть разом один із варіантів та запропонуйте в групах написати, у чому сила їхнього класу, відповідно до обраного образу, що ви можете робити разом, що у вас гарно виходить, чим пишаєтесь. Презентуйте роботи груп. Усі разом обговоріть, що потрібно зробити, щоб стати кращими, розвиватися, щоб бути сильнішими. Перелік дій запишіть і розмістіть на видному місці. Повертайтеся час від часу до складеного переліку дій, відзначаєте разом, що вже вдалося, проговорюйте і плануйте наступні кроки.

Б) «Діамант демократії»

Вправа допоможе ученицям і учням подумати про основні елементи сучасної демократії та їхню важливість. Вправу адаптовано до освітнього процесу.

«Мої почуття щодо диктатури», вправа з посібника «Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини» Р. Голлоба та П. Крапфа. Вправа допоможе учням зрозуміти відмінність між диктатурою та демократією та усвідомити, що демократія – це процес, який постійно перебуває перед викликами і загрозами, навіть у сучасних суспільствах.

Порада: можна запропонувати ученицям й учням заздалегідь підготовані ознаки диктатури, які б спиралися на положення диктаторських законів 16 січня 2014 р. Можна запропонувати ознайомитися з уривками з текстів цих законів і самим обрати положення, які могли б спричинити встановлення диктатури в Україні.

Для обговорення цього пропонуємо використати карткову гру «Картки демократії для всіх». Картки можна скачати в бібліотеці Програми «Демократична школа». Одного набору карток може вистачити на групу з 20 осіб. Якщо ваш клас більший, варто видрукувати два набори карток.

В) Ситуаційні цікавинки.

Запропоновано розглянути кейс-методи у вигляді ситуацій, тематика яких спрямована на виявлення рівня сформованості демократичних цінностей учнів.

Учитель пропонує учням об'єднатися в групи по 5-6 осіб. Кожна група отримує завдання – ситуаційну вправу для обговорення.

Дітям запропоновано заслухати завдання та оцінити поведінку їхніх однолітків.

Ситуація 1. На перерві другокласник Петрик зауважує школярку першого класу Марійку, яка самотньо пхенькає біля вікна. «Плакса!» – зверхньо кидає хлопчик і проходить байдуже повз Марійку, яка, почувши коментар Петрика, засмучується ще більше.

– Чи добре повівся Петрик?

– Як би ви вчинили?

– Що б ви радили Петрику?

Ситуація 2. Надійка-другокласниця бачить, як два першокласники збираються зірвати суцвіття з кімнатної квітки, що росте на підвіконні шкільного коридору. «Цього не можна робити! – суворо говорить дівчинка бешкетникам. – Квіти прикрашають школу, і нищити їх не слід!»

– Як би ви вчинили в цій ситуації?

– Чи правильно вчинила Надійка?

– Що б ви порадили дівчинці?

Ситуація 3. Олежик-другокласник спостерігає, як двоє першокласників сваряться, при цьому голосно обзивають один одного. Раптом один із хлопчаків кинувв іншого книжку. Олежик пригнувся та мовчки побіг до класу.

– Чи правильно вчинив Олежик?

– Як би вчинили ви?

Ситуація 4. Іринка завжди приносила до школи цукерки і, сховавшись у куточок, тихо поїдала їх. Оксанка, Марічка та Наталя вирішили провчити

дівчинку. І коли Іринка не бачила, забрали її цукерки та з'їли їх. Іринка, не знайшовши цукерок, розплакалась.

–Чи вчинили б ви так, як дівчатка?

–Що б ви запропонували подружкам?

Ситуація 5. Василько побачив на підлозі класу ручку. Дітей поблизу не було, і хлопчик поклав ручку у свій пенал. На перерві він заглядав у пенал і милувався ручкою. Після уроків, коли діти сіли виконувати домашнє завдання, Галинка запитала: «Хто бачив мою ручку?» Та Василько тільки усміхнувся. Обговорення:

–Що б ви порадили Василькові?

–Чи бувають такі випадки в нашому класі?

Учитель підводить учнів до усвідомлення того, що ми можемо помилятися, вчиняти неправильно, але перед тим, як щось вчинити, потрібно добре подумати. І передусім запитати себе: «Чи хотів би я, що так вчинили мої друзі зі мною?»

III. Підсумок заходу.

A) Вправа-самоаналіз.

«Що я роблю для розбудови демократичної культури вже зараз?»

Вправа допоможе проаналізувати власну поведінку й усвідомити, які її елементи сприяють утвердженню культури демократії. Вправу розроблено з опорою на завдання від Програми «Демократична школа».

– Сьогодні на уроці ви були науковцями, філософами, розвивали власну інформаційно-комунікаційну, культурну, громадянську та соціальну компетентності. Ви розвивались, ставали кращими, творили самих себе і разом з тим творили незалежне демократичне суспільство.

– Я бажаю всім, щоб ваші серця наповнювалися гордістю за нашу незалежну державу, прагненням до єдності та порозуміння, а плідна праця була надійною запорукою щасливого майбутнього! Дякую всім за роботу.

Додаток В

Фрагменти уроків з курсу «Я досліджую світ», 4 клас

Тема. Неповторність кожної людини.

До ВСТУПНОЇ ЧАСТИНИ:

«Демократична/ий я у майбутньому»

Вправа допоможе замислитися над власною поведінкою і подумати, які вміння та ставлення (компетентності) кожному/кожній ще варто розвивати для розвитку культури демократії в українському суспільстві. Вправу розроблено на основі Програми «Демократична школа».

Бесіда «У якому суспільстві ми хочемо жити?»

Проводиться з метою розвитку практичних навичок співпраці в інформаційному суспільстві, демократичної участі, вдосконалення критичного мислення, заохочення відповідних норм поведінки, демократичного стилю життя та демократичної культури.

Права людини отримують все більше значення і підтримку в суспільстві. Наслідок цих успіхів – розробка документів та положень із прав людини та процедур їх виконання. Визначені документи в галузі прав людини встановлюють для держав норми поведінки. В деяких документах із прав людини визнаються основні права особистості та права певних груп людей

Тема. Благодійність як прояв добра і співчуття.

До ЗАКЛЮЧНОЇ ЧАСТИНИ:

Вправа «Реклама прав людини»

Підведення до розуміння того, що популяризація прав людини сприяє їх розумінню та реалізації.

Вправа «Скарбничка»

Скарбничка – це гарна коробочка, яку діти наповнюють ілюстраціями про права дітей та різними предметами, які уособлюють права дитини. Складаючи їх у скарбничку, діти розуміють і намагаються донести іншим важливість цих прав. Під час вивчення теми «Файли і папки» дітям пропонується створити

папку «Мої права» і наповнювати її різноманітними файлами впродовж навчання в школі

Тема. Як уникнути конфліктів з іншими людьми.

До ЗАКЛЮЧНОЇ ЧАСТИНИ:

Вправа «Конституція нашої групи»

Підведення до розуміння того, що правила і обов'язки їх дотримання допомагають жити та спілкуватися разом так, щоб поважати права кожного. Правила захищають нас та інших людей і покладають на нас відповідальність за їх дотримання.

Пошук інформації в мережі Інтернет – знайомство з Конституцією України, її основними положеннями, правами і свободами громадян України.

Створення комп'ютерних презентацій «Українці – демократичне суспільство».

Тема. Культура поведінки вдома і в школі.

До ОСНОВНОЇ ЧАСТИНИ:

А) Гра «Світлофор ввічливості».

Учні об'єднуються в команди. У кожній команді є кружечки червоного й зеленого кольору.

Учитель: я буду називати вам фрази, з якими звертаються діти до людей, а ви піднімаєте червоний кружечок, якщо правила ввічливості були порушені, зелений – якщо правила ввічливості були дотримані дітьми. Кожна правильна відповідь оцінюється 1 балом. Перемагає та команда, яка набрала найбільше балів.

Хлопчик звертається до продавця: «Дайте мені хлібину» – учні піднімають червоний колір світлофора.

«Вибачте, будь ласка, я штовхнула вас ненароком», – сказала дівчинка в трамваї – зелений колір світлофора.

«Дозвольте Вам допомогти», – сказав третьокласник бабусі, яка переходила дорогу.

«Сідайте, будь ласка на моє місце», – сказав Іванко дідусеві з багатьма медалями на грудях. (Що означають ці медалі? За що і кому їх давали? Що означає те, що у дідуса вона була не одна? Якби у нього не було медалей, чи потрібно було поступатися місцем?)

Учні йшли на екскурсію. Катя запитала в Іринки: «Ми станемо з тобою в парі?» Ірина відповіла: «Станемо, якщо ти понесеш мій портфель».

При проведенні гри ми використали такі методи роботи – змагання між командами, – що найбільш відповідає віковим особливостям дітей. Для того, щоб гра була ефективною, готуючи захід, ми визначали творчий потенціал гри, її доцільність, урахували вікові та анатомо-фізіологічні особливості учасників, у процесі гри забезпечували психологічний комфорт учнів. Виконавши всі умови, ми досягли поставленої мети. Учням сподобався захід, вони склали «Словник ввічливих слів», який в подальшому плануємо подати до друку.

Б) Гра «Конституція дружби»

Учасників гри учитель об'єднує в дві команди. Кожній команді дають аркуш паперу й олівець. Завдання командам – за дві хвилини придумати якнайбільше добрих законів дружби. Перемагає команда, яка придумав найбільше законів. Найкращі закони вносять до «Конституції дружби».

Додаток Г

Фрагменти ранкових зустрічей

Тема тижня. Люби і знай свій рідний край.

День 1. Чим порадувати друга.

Запрошення до ранкового кола. Вітання

Гра «Абетка дружби»

До кожної літери учні добирають добре слово, який твій друг.

А – акуратний, Б – бадьорий, В – веселий, Г – гідний тощо.

Групове заняття

Гра «Правда навпаки»

Учитель читає незвичайні вислови. Щоб перетворити їх на приказки та прислів'я, учні мають дібрати до кожного слово з протилежним змістом.

Перетворіть вислови на прислів'я, замінивши деякі слова антонімами. Поясніть, як ви розумієте прислів'я.

5. Ворога ховай, а заховаєш – покинь. *(Друга шукай, а знайдеш – бережи)*
6. Вороги забуваються у радості. *(Друзі пізнаються в біді)*
7. Новий ворог старіший за двох старих. *(Старий друг кращий за двох нових)*
8. Не пробуй водою срібло, а ворожнечу радістю. *(Пробуй золото вогнем, а дружбу бідною)*

Тема тижня. Не бійся, та стережися.

День 5. До яких почуттів спонукає завершення мандрівки?

Групові заняття

Діалогічна вправа «РОЗКАЖИ»

(розроблено на основі вправи А1. Запитуйте один одного питань)

Наочність і матеріали: аркуші для формулювання запитань, маркери, стікери, мікрофон.

Мета: активізувати пізнавальну діяльність дітей; підтримувати діалоги з тем, пов'язаних із важливими життєвими ситуаціями збагачувати активний

словник відповідно до теми заняття; розвивати самостійне мислення, уміння досліджувати, уяву, доказове та зв'язне мовлення.

Методичний опис:

1. Учасники об'єднуються у пари. Поросить їх створити план та скласти розповідь на тему: «Моя улюблена мандрівка - ...», «Емоції, які ми відчуваємо під час мандрівок». Після складання розповіді один з учасників пари може поділитися власною історією/інформацією, а інший – формулює та ставить питання. Ролі учасників можуть змінюватися. Учасники інших пар формулюють питання, які не говорили інші. Після презентації інформації кожна група занотовує та зазначає запитання, які ще не лунали (філософські, нефілософські).

Способи візуалізації: складання схеми / малюнка / скрайбінг.

Завдання для рефлексії: коли всі учасники пройшли коло розповідей та запитань вчитель-фасилітатор може запропонувати ставити питання про питання.

Або

Запропонувати парам презентувати створений діалог на загал.

Під час обговорення зверніть увагу, чи були однакові діалоги. ***Чому? Чи змогли діти під час діалогу передати емоції та почуття героїв.***

Додаток Д
Робота над проєктами

Міні-проєкт «Україна на карті світу»
з української мови та читання

Тип проєкту: ознайомлювально-інформаційний, груповий, частково-пошуковий, короткотривалий.

Учасники проєкту: учні, учитель, батьки.

Обґрунтування вибору проєкту. Узагальнення вивченого матеріалу про географічне розміщення України, її кордони. Розвиток творчих здібностей учнів, формування навичок дослідницько-пошукової діяльності. Виховання духу патріотичності.

Мета і завдання: підготувати дидактичний матеріал (наочний і теоретичний) про країн-сусідів України; розвивати творчі здібності учнів, навички критичного мислення.

Прогнозований результат: доповіді учнів, проведення заняття-дослідження «Україна на карті світу».

Виконання проєкту

1. Географічне положення України.
2. Місце України в Європі за площею і територією.
3. Країни-сусіди.

План роботи над проєктом:

1. Обговорення ключових компетентностей проєкту, форми захисту.
2. Інструктаж з виконання роботи.
3. Пошукова діяльність школярів.
4. Аналіз, обробка отриманих результатів. Підготовка до презентації-захисту.
5. Захист виконаних завдань на уроці.

Міні-проект «Скарби України» з інтегрованого курсу «Мистецтво»

Тип проекту: дослідницько-пошуковий, груповий, короткотривалий.

Учасники проекту: учні, учитель, батьки.

Очікувані результати: ознайомити з найвизначнішими національними символами природного походження, найбільшими об'єктами, створеними працею українського народу, забезпечити розвиток пізнавальної діяльності учнів, їх творчої ініціативи. За результатом творчих робіт створити лепбук, довідник, щоденник вражень.

Мета проекту: формувати уявлення про національну культуру українського народу, дізнатися де збирають, вивчають і зберігають пам'ятки культури; збагатити знання дітей про музеї; виховувати інтерес до історії і культури рідного краю; викликати бажання вивчати, берегти і примножувати багатство рідного краю, дотримуючись демократичних орієнтирів.

Прогнозований результат: доповіді учнів, презентація, інтерактивна методика.

Виконання проекту

1. Зібрати дані про природні об'єкти – символи України: Дніпро, острів Хортицю.

2. Сказати слово про людей, які прославили Україну, зробили багато для її розвитку.

3. Українські пам'ятки археології.

План роботи над проектом

1. Обговорення з учнями ключових компетентностей проекту, форми захисту.

2. Інструктаж з виконання роботи.

3. Пошукова діяльність учнів.

4. Захист виконаних робіт, оформлення презентації.

5. Проведення заняття-подорожі.

Міні-проект «Моя сім'я. Склад сім'ї.

Складання родовідного дерева»

Тип проекту: дослідницький, творчий, особистісний, короткотривалий.

Учасники проекту: учні, учитель, батьки.

Очікувані результати: зміцнити стосунки в родині, розвивати критичне мислення, вміння отримувати інформацію, аналізувати її, порівнювати, робити висновки, мотивувати до прояву інтересу до історії свого роду, сім'ї, цінностей.

Мета проекту: розширювати знання учнів про найдорожчих людей; поглибити знання школярів про основний обов'язок членів сім'ї – кожен член великої родини повинен дбати про красу, чесність і порядність свого роду, вчити надавати допомогу членам родини, дбати про здоров'я рідних; розвивати зв'язне мовлення, критичне мислення, вміння слухати, аналізувати, робити висновки, виховувати любов до батьків, шанобливе ставлення, потребу турбуватися про них, допомагати їм.

Прогнозований результат: презентація родовідного дерева учнями, розповіді про власних предків, цікаві історії життя родини.

Виконання проекту

1. Порівняти, яке поняття ширше: *сім'я чи родина?*
2. З'ясувати, від кого ви успадкували здібності *(до різних видів мистецької діяльності...)*
3. Пошук інформаційних джерел *(бесіди зі старшими членами родини, складання родинного дерева).*

План роботи над проектом

1. Обговорення з учнями ключових компетентностей проекту, форми захисту.
2. Алгоритм виконання роботи.
3. Самостійна робота учнів.
4. Презентація виконаних завдань під час уроку.